वेदस्तुतिटीका श्रीभागवते

३६२२

36/50

३४२२

श्रीभागवतदशमस्कंधोत्तरार्द्धगतवेदस्तुतिः सव्याख्येयम्

अस्यश्लोकसंख्या २५०० वर्का. १४

वे॰स्तु॰
टी॰
१

ॐ श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धि
साक्षिणे १ अथ श्रीवेदस्तुतिव्याख्या श्रीधरपूज्यपादैर्या कृता सैव तदनुकूलाधिकपदकदम्बसंवर्द्धि
ता व्यक्ता यथास्थानं तथा स्वीयानां स्वप्रबोधाय मयात्र लिख्यते तेन यत्र श्रीमच्छंकरपूज्यपादकृतभा
ष्यानुमतेन श्रुतीनां व्याख्या क्रियते तत्र तु निःशंकत्वं अत्रापेक्षमाणेयः प्रथममाभासस्ततः श्लोकस्ततस्त
स्यान्वयोऽर्थस्ततः पूर्णश्रुतिस्तदर्थस्ततः सिद्धान्त इति स्वामिश्रीचरणानां पूर्वाध्यायान्ते एवं स
भक्तया राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ऊषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगा[illegible]स्ततः

राजोवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे १॥

प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र
वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति अप्रामाण्यकारणरहितानामिति पुरुषवाक्या
नामप्रामाण्यं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयैः पुरुषबुद्धिदूषितत्वात् पौरुषेयत्वा
भावाद्वेदस्याप्रामाण्यकारणाभाव इत्यर्थः अत्रान्यदपि प्रश्नबीजं तत्तु तत्त्वं पूर्वाध्याये सर्ववेदमयो विप्रः
सर्ववेदमयोऽस्म्यहमिति स्वस्य स्वयं भगवता सर्ववेदप्रमेयत्वमुक्तं विस्मृतं तेनापि तस्मिन् श्रीकृष्णा· २
त्ते

श्चिमभगवनेपरब्रह्मसंतनत्रंतन्नावयारित्तेतयथागूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगमिति परंब्रह्मरोराकृतीतित
दमितंब्रह्माद्वयंशिष्यतइतितत्रेदहृत्पमुपवेशाशिभुतमाधब्रह्माद्वयमितियन्निरंपरमानंदमूर्णेव
ह्मसनातनमित्यादिश्रुत्यनस्तत्रैववेदप्रमेयतत्संदिष्टस्कृतिब्रह्मविनिहिब्रह्मनूश्रनिर्देशेषु निर्वचनीयब्र
ह्मणिश्रुतयः कथंचरंतिब्रह्मप्रतिपादयंतीत्यर्थः कथंभूतेब्रह्मणिनिर्गुणेगुणातीतेगुण हेत
पागुणैर्वर्तमानांश्रुतयः कथंचरंतिशुनश्चसदसतः परेकार्यकारणभ्यापरस्मिन्नसंगेकेनविदपि
भा संबंधावांकथंचरंतीतिश्रत्रस्वामिवदरणानानत्रतावत्सखालदणागुणभेदनविधाशाद्धप्रहत्तिः
मुख्यापिहृहियोगभेदेनहियारूहिः स्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्देशाहेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेते
नप्रवर्तते यथाडित्थः गौःशुक्लइति अस्यार्थः संज्ञाशद्धः संज्ञीवार्थः संकेतः शक्तिः सावश्यस्माच्छ
द्धादयमर्थोबोद्धव्यइतीश्वरेच्छातोभवतिशक्ते शाद्धशाद्धार्थोभयनिष्ठत्वात्संज्ञासंज्ञिसंकेतनं
तत्रस्वस्वरूपेणरूपस्योदाहरणंडित्थइतिछिन्नहदस्यमूलभागोडित्थइत्युच्यतेडित्थशद्धः
संज्ञानद्वाच्यछिन्नहदस्यमूलपिंडः संज्ञीसंकेतेनायमेवडित्थः इतिप्रतीयतेतथाडविथ्यो
पन्नयः वल्मीककीटसमुद्भतमहन्महत्पिंडोडविथ्यः जातिरूपस्योदाहरणं गौरिति जातेर्ले

हि

नित्यत्वसत्पन

वे॰स्तु॰ टी॰ २

क्षणं नित्यमेकमनेकसमवेतं जाति तं गोशब्दो हि गोत्वजातिविशिष्टस्य गोपिंडस्य वाचकः स्वस्ता
वर्त्तते गोत्वं तद्याम महिषादिः गुणस्वरूपोदाहरणं शुक्ल इति शुक्लशब्दस्तु शुक्लगुणवाचकः तयार
क्तपीतादिरूपो हि तत्रिसृका लक्षणा वृत्तिमाह लक्षणा वर्त्ततेनैव संकेतेनाभितार्थसंबंधिनि यथा गं
गायां घोष इति अस्यार्थः तेनैव संज्ञासंज्ञिसंकेतेनाभिहितो यो गंगादिरूपोऽर्थस्तत्संबंधिनि तीरा
दौ मुख्यार्थसंबंधिगौणार्थकल्पना लक्षणा अतो गंगायां घोषो वसतीत्युक्ते गंगाशब्देन लक्षणया
तीरमुच्यते गंगातीरे घोषो वसतीत्यर्थः तथा वटे गावो दुह्यंते इत्यादिकं ज्ञेयं गुणवृत्तिमाह गौणी वा
भिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशे यथा सिंहो देवदत्तः अस्यार्थः सिंहादिशब्दस्य सिंहादिरूपः
पिंडोऽर्थः तत्र लक्षिता ये विक्रमादिगुणास्तद्युते देवदत्ते तत्सदृशे अभिहितार्थसिंह। सदृशे अयं देव
दत्तः सिंहः सिंहगुणयोगादिति एवमयं देवो यमराज सोमित्यादिकं ज्ञेयं लक्षणा गौणी इत्येतयोर्ल
क्षणं। वृत्तिकारमहवाक्येनाह यथाहुरिति अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाण
गुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति अस्यार्थः अभिधेयद्वयं अविनाभूते अभिधेयाविनाभूतं तेन प्र
वृत्तिः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते अभिधेयेन मुख्य। पाहस्यागंगादिशब्दवाच्येनार्थेन २

श्रा-४

र्थयोर्वा

गंगादिस्वरूपेणाविनाभूतेन संबंधिवाक्यसंबंधिनितीरादौ गंगादिशब्दस्य याप्रवृत्तिः व्यापारः सालक्षणे
त्यर्थः यद्वा अभिधेयस्यवाच्यार्थस्ययोविनाभूतस्तीरादौसंबंधस्तस्यप्रवृत्तिर्लक्षणेति इति पूर्वार्द्धस्यार्थः
परार्द्धस्यायं लक्ष्यमानगुणैः अभिधेयसिंहादिरूपेणगुणविक्रमप्रसह्यकारित्वादेर्यालक्ष्यमाणस्तैर्यो
गात्संबंधात्साटश्यादेवदत्तादौयावृत्तिः सागौणताउक्ता इति द्विवृत्तिमुक्त्वायोगरूढिमाहयो
गवृत्तिं यत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादिते [illegible]पदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यययोगेनयथापंकजं औपगवः पाचकः
इति अस्यार्थः रूढिलक्षणागौणीवेतिवृत्तित्रयं यत्त्रिविधवृ[illegible]त्याप्रतिपादितयोः पदपदार्थ
योः प्रकृतिप्रत्यययोगेनयोगरूढिर्भवतीत्यर्थः उदाहरणं पंकजादियोगरूढेरुदाहरणंपंकज
मिति पंकशब्दोपपदजनधातोः प्रकृतिप्रत्ययः जनेर्डः पंकाज्जायतेति पंकजं योगरूढवृत्तिप्रतिपा
दितपदार्थत्वंपंकजमात्रेस्तुकोशैवालादेरप्रतीतेः किंतुप[द्म]एवरूढिः तथामंडूकस्तुकेव
हिर्मंदिरेरूढिः नतुमंडूयोऽस्त्रीनिनाश्रयः इत्यमरः औपगवः उपसमीपेगावोयस्यसः उपगुस्त
स्यापत्यंऔपगवः उपकाशब्दस्तावल्लक्षणयाप्रवृत्तबहुव्रीहेस्तथैवप्रतीतेः उपगौप्रवृत्तिः त
द्धितःप्रत्ययः अतोलक्षणयाजाति रूढवृत्तिप्रतिपादितंपदार्थत्वंपाचक इत्यत्रप्रकृतिः पचधातु
तः कृत्प्रत्ययोण्वुल् पचतीति पाचकः सपचनादन्यत्रापिपाचक इत्युच्यते इति पाचकत्वगुणयोगा ३

अनिर्देश्येह इति

वे॰ स्त॰
टी॰
२

गौणत्वगुणवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं आदिपदेनान्यदपि यथायथमूह्यं अत्रेत्थं धा शब्दप्रवृत्तिरुक्ता
सा यथा मुख्या लक्षणा गौणी चेति त्रिधा मुख्या द्विविधा रूढियोगभेदेन लक्षणा गौणी एकविधा । चौ
वं मुख्याया रूढेरुदाहरणं मुख्यस्वरूपेण डित्थः जात्या गौर्गुणेन शुक्ल इति लक्षणाया उदाहरणं
गंगायां घोष इति गौण्या उदाहरणं सिंहो देवदत्त इति मुख्याया योगवृत्तेरुदाहरणं योगेन पंकजं
जात्याडोपगवः गुणेन पावक इत्यष्टधा शब्दप्रवृत्तिः । एवं शब्दप्रवृत्तिमुक्त्वा ब्रह्मणि तदभाव-
माह नचेति तत्र नाव ब्रह्मणि रूढिवृत्तिर्न संभवतीत्याह साक्षात्कथं वर्ततीति तत्र हेतुः अनि- अ
र्देश्यत्वे हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति निर्गुणेति गुणवृत्त्या इति गुणैर्विना मानापि निर्गुणे कथं व-
र्ततीत्यर्थः निर्गुणत्वे हेतुं वदन् लक्षणां योगं च निराकरोति सदसत इति परे इति कार्यकारणाभ्यां
परस्मिन् संगे केनचिदपि संबंधाभावान् न लक्षणा योगवृत्ती संभवत इत्यर्थः एवं पदार्थत्वा-
योगात् पदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगात् अगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः केनचिदिति लक्षण-
याः प्राक्यसंबंधविषयत्वात् योगवृत्तेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगविषयत्वात्तेन वृत्ती असंगे ब्रह्मणि
प्रवर्तेते इत्यर्थः यद्यागमस्य तत् उत्तरमाह बुद्धींद्रियेति प्रभुरीश्वरः जनानां जीवानां बुद्ध्यादीन्मात्राय
र्थमसृजत् मीयंत इति मात्रा विषयास्तदर्थं विषयभोगार्थं तथा भवार्थं भवो जन्म लक्षणं कर्म ॥ २

प

तदर्थं जन्मप्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मने लोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगार्थ
मित्यर्थः अकल्पनाय कल्पनामायात्तन्निवृत्तये मोक्षायेत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमसृजदि
तिक्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः अत्र स्वामीश्वरेणः जनानामिति वदन्जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादि
षु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरितीश्वरस्यौपाधिवशपरतंत्राभावेन नित्यमुक्तत्वं दर्शयति अयमभिप्रा
यः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्ववशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफल
प्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयंतीति यः सर्वज्ञः

श्रीशुक उवाच बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेकल्पनाय च २

सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः सोकामय
त बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याद्याः इति श्रुत्यर्थः लक्षणापरैक्यपरनि
षेधपरोपासनापरसृष्टिपराणां पंचविधानां श्रुतीनां सगुणावलंबनेन निर्गुणपर्यवसानमिदं द
र्शयितुमाह अयमभिप्राय इति यद्यप्येवंविधानां वृत्तीनाम येउक्तन्यायेन कापि हि निर्विशेषब्रह्मणि
न संभवति तथापि सर्वश्रुतीनां परंपरादिना ब्रह्मपरत्वं घटत एवेत्याह सगुणमेवेति सगुणं सम
स्तगुणाश्रयं तैर्गुणैरनभिभूतमवशीकृतं पूर्वोक्तमर्थं क्रमेणाह यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिभिः

वे.स्त.
टी.
४

सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः इति सर्वज्ञोदाहरणं सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः विशेषेण सर्वं
वेत्तीति सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकार एव सर्वज्ञतालक्षणं तपः अनायासलक्षणमित्यर्थः स
र्वस्य वशीति सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी सर्वो ह्यस्य वशो वर्तते उक्तं च यतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सू
र्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना भारतेव ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसं जगद्वशे वर्त
ते दक्षस्य सचराचरमित्यनेन सर्वशक्तित्वादर्शितात्तेन केवलं वशी सर्वस्येशानः ईशिता च अनेन
सर्वेश्वरतायुः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः पृथिवी यस्य शरीरं पृथिवी यं न वेद यः पृथिवीमंतरो
यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः इति अस्यार्थः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः पृथिवी न अंतरोम
वतियः अंतरो ऽभ्यंतरो भूत्वा पृथिवीं यमयति नियमयति एष ते तव आत्मांतर्यामीति अनेन सर्व
नियंतृत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वोक्तं श्रीभगवद्गीतासु च यो यो यां यां तनुं भक्तः श्र
द्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधन
मीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् इति अनेनाप्यंतर्यामिनः श्रीकृष्णस्यैव तत्
द्देवतारूपेणोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वोक्तं सकलकल्याणगुणनिलयस्योदाहरणमा
ह सोऽकामयत कामितवान् बहु स्यां सप्रदानततत्तेजोऽसृजतेति अर्थः अथ यतः आकाशः संभूतः ६

मु=५
तं=२

सोकामयत कामितवान् कथं बहुस्यां बहुतरं यथाभवति तथाभवेयं स ह्यात्मा सर्वज्ञस्वभावत्वात् एकः सन्ये
त्वत्वशब्दादीनिर्दिष्टत्वेनिपाठे अशब्दामात्मामाभावं शब्दादमः सतत्वसिद्धत्वेनो ऽसृजत सृष्टवान् ईश्वरस्य कामनादी
नांलोकोपकारार्थत्वेननाहृ शाकल्याणगुणाभिव्यक्तेः सच्चिदानंदतो हरमाह सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आदि
पदात् विज्ञानमानंदंब्रह्मेति अस्यार्थश्च यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यत्तानव्यभिचरति तत्सत्यंब्रह्म कथं
भूतं सत्यं असत्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं असत्यतानिवृत्त्या विकारनिवृत्तिः तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानंब्रह्मेति ज्ञानंत
स्मिन्व्यवधायकत्वं त्वमित्यर्थः लौकिकज्ञानस्यांतवत्वादिदर्शनात् आमेतज्ञानत्वस्य ब्रह्मणोप्यंतवत्वंत
न्निवृत्त्यर्थमनंतमिति विशेषणं एतेन सच्चिदानंदत्वं स्पष्टमेव दर्शितं एवंलक्षणपराणांश्रुतीनां सगु
णपरत्वं प्रदर्श्य स्वरूपपराणामपि स्वरूपपरत्वं च प्रदर्श्य ऐक्यपराणां श्रुतीनामपि सगुणप्रतिपादनं स्वये
न निर्गुणे पर्यवसानं दर्शयंति स्वामिचरणास्तथा मत्तेत्यादिना निर्गुणे पर्यवसानमित्यंतेन तत्त्वाम्
तेश्वरतोतावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि वायंति तत्रचतत्त्वंपदयोः
सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च प्रकारांतरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथाहि तत्ता
वदैश्वर्यदेवामिद्धेति वदभयोरेकार्थाभिधानेन समानाधिकरण्यं यथाकेश्वमिद्धोदेवताधुक्तंवदत्येवं
पतङ्गितः आमिवापदस्मात् ध्यानस्यैवविषयार्पणमिति कृतः भिन्नार्थत्वात् अस्यार्थः तत्त्वमसी

वे.स्त.
टी.
५
5

त्वादिवाक्यानीत्यत्रादिपदेन प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादीनि गृह्यन्ते तत्र तत्त्वमसि भव
सि नान्यः संसारीत्यर्थः तत्र तत्त्वंपदयोः समानाधिकरण्यं प्रतीयते अपर्यायपदानामेकार्थवृत्तित्वं समा धि
नाधिकरण्यं तत्त्वप्रकारान्तरेणाघटमानं दर्शयन्ति तथा हीति आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद् दधियोग
त इत्यमरः शृते स्थाल्यां कृतपाके उष्णे दुग्धे दधियोगतो या विकृतिः स्यात् सामिक्षेत्यर्थः तत्र विश्वे
देवस्येयमामिक्षा वैश्वदेवी विश्वेदेवस्य संबंधिनी आमिक्षा भवति न तु विश्वदेवत्वं प्राप्नोति अत आमि
क्षा विश्वदेवपदयोः समानाधिकरण्यं नार्थयोरिति यथोक्तं भट्टैः आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष त
द्धितः आमिक्षापदसांनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति अस्यार्थः आमिक्षां देवतायुक्तां विश्वेदेवसं
बद्धां एष तद्धितो ऽणप्रत्ययो वदति कथं वदति आमिक्षापदसान्निध्यात् सन्निहितत्वात् तस्यैव
तद्धितप्रत्ययांतस्य वैश्वदेवीपदस्यैव विषये आमिक्षापदस्यार्पणं तद्धितप्रत्ययेन क्रियत इति अनेनै
व प्रकारेण कार्थत्वाभावं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति नवेति न वा जहत्स्वार्थया निरूढलक्ष
णया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तं स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेष
णमिति कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् अस्यार्थः न जहत् न त्यजत् स्वार्थं नीलपीतादिरूपो वाऽजह
त्स्वार्थात्तथा द्वितीया तात्पर्यपदार्थे बहुव्रीहिः निर्गतं रूपं मांडमीवः प्राकट्यं यस्याः सा निरूपा वा सील ५

क्षणा चेति निरूढलक्षणा नवायहानिनरांरूढा निरूढा तासौ लक्षणा चेति तयाऽनादिपरंपराग
तेयानसांप्रतेरत्नयोऽप्यर्थः विशेष्यंउत्पलं विशेषणेनीलेनीलमुत्पलमितिवत् सामानाधिकरण्यं
नचकृतः विरुद्धार्थत्वेनतद्योगात् तयोर्भिन्नपदार्थयोर्विरुद्धार्थत्वेनतस्यानिरूढलक्षणायास्त्रयो
गात्त्वभावात् यथोक्तंभट्टैः स्वरूपसत्त्वमात्रेण न हि किंचिद्विशेषणं स्वबुद्ध्यारज्यते येन विशेष्येत
द्विशेषणं इति अर्थस्य स्वाकारेण विशेष्यमनवभास्य किंचिदपि वस्तुस्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्यितैव
विशेषणं न हि न भवति किंतु पीत नीलादिना स्वबुद्ध्या स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादिकं रज्यते अम
रापि न्योन्यावधर्म्मोऽवभास्यते न द्विशेषणमित्यर्थः अयंभावः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोर्गुणगुणिनोः
विरुद्धस्वभावत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनेऽनुपपत्तेरभावात् भवेत्तत्राजहत्स्वार्थानिरूढल
क्षणा अत्रपरोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनानुपपत्तौ न निरूढल
क्षणेति अनेन विशेषणविशेष्यभावप्रकारेणैकार्थत्वं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति नचे
ति नवजहत्स्वार्था यासौ लक्षणा चेति जहत्स्वार्थलक्षणा तया कुसमितद्रुमावसाः साकुसमितद्रु
माःगंगाइति लक्षणा वा कुसुमितद्रुमा गंगेतिवत् कृतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अर्थस्य अजहदजह

वे॰सा॰ टी॰ ८

स्वार्थायास्याजहत्स्वार्थावत् सामानाधिकरण्येन वक्तृतः तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्तत्त्वं वक्तुमिष्ट·
त्वात् संबंधिलक्षणायां तु संबंधेन संबंधस्य स्वरूपेणैकार्थत्वमिति भावः इति प्रकारान्तरेण घटमा
नं प्रदर्श्य येन प्रकारेण लक्षणापर्यवसानं तद्दर्शयति अत इति अतो जहत्स्वार्थलक्षणया सोयं देवद
त्त इति वाक्ये तद्धोधात्यागेनाऽवगत चिदंशेनैकार्थत्वेन सामानाधिकरण्यं निर्गुणे पर्यवसानमिति
अर्थो वाच्ययतः प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्यं न घटते अतः कारणात् जहदजहती वक्ष्या
ण्येति तेन तत्त्वंपदयोः साजहदजहत्स्वार्था सा वा सो लक्षणा वेदितव्या एकार्थत्वेन निर्गुणे पर्यवसाने·
सोयं देवदत्त इति यथा कश्चित्काश्यां दृष्टं देवदत्तं पुनर्बहुकालान्तरेण काश्यामपश्यत् देशकाला·
विप्रकर्षात्प्रत्यभिज्ञातु समसमर्थः पूर्वं दृष्टादत्तं पश्चाद्दृष्टमन्वते तिमित्यः प्रत्यभिज्ञाकुशलः प्रति
बोधयति सोयं देवदत्त इति तत्र तच्छब्देन विप्रकृष्टदेशकालविशिष्टे ऽर्थोऽभिधीयते इदंशब्देन सं
निकृष्टदेशकालविशिष्टोऽर्थः तदुक्तं इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपं अदसस्तु वि
प्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति विप्रकृष्टं विदूरं संनिकृष्टं संनिहितमित्यर्थः न च संनिकृष्ट
विप्रकृष्टयोरेकत्वं संभवति तस्माद्द्वयोरपि विशेषणसंबंधपरित्यागे न भागलक्षणया सोयमि· ८

यदद्वयं देवदत्तस्वरूपमखंडितं प्रतिपादयति तथा जीवोपि परमार्थतो ब्रह्मैव सन्नविद्यारोपितबुद्ध्यादिसंसा
रित्वेन ब्रह्मणोऽन्यत्वेन भिन्नं संसारिणमात्मानं मन्यते तं ज्ञानिवेदयितुं तत्त्वमसीति तत्र तत्पदेनाप्रकाशितप
रोक्षं वस्तु अभिधीयते प्रक्रांतमेकमद्वितीयं सदिति जगत्कारणं ब्रह्म त्वंपदेनापि अविद्यया परि
च्छिन्नो नित्यापरोक्षः प्रत्यगात्माभिधीयते न च परोक्षापरोक्षयोः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोरेकत्वं संभवति
तस्मात्तत्पदार्थगतपरोक्षपरिच्छेदादिकं त्वंपदार्थगतं अपरोक्षापरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य ज
हदजहल्लक्षणया तत्त्वमसीति पदद्वयं सच्चिदेकरसमखंडिमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति अस्मिन्पदम
पि प्रकृत्यर्थस्य सतः प्रत्यगर्थस्यैव प्रतिबोधः संग्रहेणेनानवद्यत्वाभ्यां सर्वाप्यत इति निषेधपरक्का
नीतत्त्वपरत्वमाह अस्थूलादिवाक्यानां साक्षादुपाधिनिषेधेन तथा चाद्वैतोपक्रमे स्वस्वरूपमिद्धमा
पीयेत्यादिना विशिष्टमालंबनं वक्ष्यति अत्रैव वक्तव्यस्यापि हि फलं त्यत्र विसनेन भवात्रियना उ
त्तुपसंहरिष्यति अथोर्ये अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिवाक्यानामुपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्म
णि पर्यवसानमित्यर्थः सगुणगतानामिव स्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्विशिष्टालंबनत्वमस्येव
उपासनार्थद्विपरत्वानि नानात्वपरत्वमास उपासनादिवाक्यानामुपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि प
र्यवसानमित्यर्थः सगुणगतानामिव स्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्विशिष्टालंबनत्वमस्येव

वै.सू.
टी.

उपासनास्तुतिपरश्रुतीनां यत्तत्परत्वमाह उपासनादिवाक्यानां क्रियार्थप्रवृत्तस्तुत्याद्यालंबनेन
ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमिति अयमर्थः आदिपदेन स्तुत्यादिग्रहणं क्रियार्थत्वस्यार्थः य
ज्ञादिप्रवृत्तानां स्तुत्यादिवाक्यानां आगमयापि सृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणेन यत् ज्ञानसाधनं वैरा
ग्यविधानं तेन तद्द्वारा तत्परत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानं उपासनावाक्यैस्तु दहराद्युपाध्यावलंबन
सगुणब्रह्मणि रूपेणांतःकरणशुद्धिलक्षणं यत् ज्ञानविधानं तेन ब्रह्मणि पर्यवसानं
कर्मादिपराणां श्रुतीनां विविदिषायां विनियोगात्तदुपादानमिति अथात्र सिद्धांत उच्यते
निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणाः श्रुतयः कथं चरंति इति प्रश्नस्य सिद्धांतः स्वामिचरणैः लक्षणयादि
श्रुतीनां यथा ब्रह्मणि तात्पर्यं तथा प्रदर्शितं तत एवं तथाप्यत्रापरप्रकारो वर्ण्यते साध्यथा बुद्धीन्द्रिय
मनःप्राणान् लोकानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च १ लोका
नां प्रभुरसृजदिति कथमुक्तं श्रीगुरुदेवेन प्रश्नोत्तरानुसमयोगितादि चेति अत्रास्माभिरुच्य
ते बुद्धिर्हि द्विविधा व्यवसायात्मिका अव्यवसायात्मिका च तत्र अव्यवसायात्मिका त्रिवर्गसाध
ने सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधा अनंता अनंताः बुद्धयस्तु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां सा च मात्यंतिकं यतो हि बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं इत्युक्ते

अतोवुद्धेः सर्जनेवेदोक्तकर्मप्रतिपादितभोगामंतरंमोक्षार्थमिति इंद्रियार्थः स्पष्टेप्रयोजनं यथा
इंद्रियवागिंद्रियंज्ञेयम् तस्यमुख्यत्वात् ततोवाङ्मनप्राणाः ऋग्यजुःसामवेदाः भवंति तथा
चश्रुतिः ऋचंवाचंप्रपद्येमनोयजुः प्रपद्येसामप्राणंप्रपद्येवागोजंमहोजोमयीत्यादि अन्येपिलो
कादयः सर्वेवागादयएवभवंतिइत्यत्रसमस्तकप्रवोधार्थमन्याश्रुतयोलिख्यंते त्रीण्यात्मनेकुरुते
तिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मनेकुरुते एतन्मयोयमात्मावाङ्मयोमनोमयःप्राणमयः त्रयोलोकाए
तएववागेवायंलोकोमनोंतरिक्षलोकःप्राणोसौलोकः त्रयोवेदाएतएववागेवऋग्वेदोमनोयजु
र्वेदः प्राणःसामवेदः देवाः पितरोमनुष्याएतएववागेवदेवामनःपितरः प्राणोमनुष्यामातापिताप्र
जेतएववाङ्माताःमनः पिताप्राणः प्रजाःविज्ञातंविजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएवयत्किंचित् विज्ञा
तंवावस्तद्रूपंवाग्विविज्ञातावागेनंतद्भूत्वावतियत्किंचिद्विजिज्ञास्यंमनसस्तद्रूपंमनएनंतद्भूत्वाव
तियत्किंचाविज्ञातंप्राणस्यतद्रूपंप्राणोह्यविज्ञातःप्राणएनंतद्भूत्वावतितस्यैववाचःपृथ्वीशरी
रंज्योतिरूपमयमग्निःयावत्येववाक्तावतीपृथिवीतावानयमग्निः अथैतस्यमनसोद्यौःशरीरंज्यो
तीरूपमसावादित्यं[redacted]यावदेवमनस्तावतीद्यौःतावानसावादित्यः अथैतस्यप्राणस्यापःशरीरं
ज्योतीरूपंअसौचंद्रः [redacted] र्न[redacted]वानेवप्राणस्तावत्यआपस्तावानसौचं
या

वे॰स्तु॰
टी॰
८
48

इः तएतेसर्वएवसमाः सर्वेअनंताः सयोहैतानंतवतउपास्तेअंतवंतंसलोकंजयतिअथयोहैताननंतना
नुपास्तेसोनंतंलोकंजयतीति सुगमंतावद्व्याख्यायते इच्छामप्राप्तेनलोकंकृत्स्नंवभो गायत्रीप्राणमनोवा
र्व्यप्राणाएतान्यात्मत्वेनात्मा एषपूर्वेकृततएतन्मयोयमात्मा एतन्मयोवेदाएतएव असौलोकप
रलोकः विज्ञातंमितियत्किंचिद्विज्ञातंविशेषेणतन्निर्वृत्तंतत्सर्वंवाचोरूपं अनोवाक्तद्विज्ञातंव
स्तुभूत्वाएनंपुरुषंसेवतेदाववतिष्ठतेतियएवमत्रअपिज्ञानमेवंविजिज्ञास्यमितिज्ञातमिच्छाजिज्ञा
सायत्रविजिज्ञासावर्ततेनहिजिज्ञास्यंएतानेनएतोविनाशवतउपास्तेसहस्फुटमंतवंतंलोकं
जयतिप्राप्नोतिस्पष्टमन्यत् अथप्रकल्पनायेत्यस्यार्थएवंयमर्थकामानुवेदोक्तमार्गेणसंसेव्यविम
क्त्येतेभ्योविरज्यपरमात्मानंज्ञात्वाप्रव्रजेदित्यत्रश्रुतिः एतमेवविदित्वामुनिर्भवत्येवमेवप्रव्रा
जिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतिएतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमा
त्मालोकइतितेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति या
ह्येवपुत्रैषणासावित्तैषणायावित्तैषणासालोकैषणाउभेह्येतेएषणेएवभवतः तस्माद्ब्राह्मणः
पांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणः स
ब्राह्मणःकेनस्यात्येनस्यात्तेनेदृशएवातोन्यदार्तमिति सुगमंतस्मादिति ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वातिगुण

विशेषः बाल्येनबालस्वभावेनतिष्ठासेत्तमिच्छेत् जडवद्बाल्येनसदातिष्ठेत् नेत्याह बाल्यंचपाण्डित्यंचनविद्य
त्मकामनिः यतवागभवेत् नहिकिंमौनेनसदातिष्ठेत नेत्याह मौनंचविदित्वाब्रह्मणः ब्रह्मनिष्ठःस्यात्स
ब्राह्मणः केनस्यादित्यपेक्षायांयेननेतियेनब्राह्मणः स्यात्तेनानिर्वचनीयेनब्रह्मात्मलाभोनष्टप्रायएव
उक्तप्रकारेणब्राह्मणएवस्यात् नतदन्यस्वतः पंडित्यादेरसत्वः अन्यत्पृथग्येवआर्तंसत्यमितितस्मादे
तेनवृद्धिंदिग्येत्यादिश्लोकेनजनानांचतुर्वर्गप्रतिपादितयैत्याः ऋतयोब्रह्मणा यथाचरंतितथाप्रद

सैषाब्रह्मोपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृताश्रद्धयायात्थयेयस्तांदेहीगच्छेदकिंचनः ३ अत्रैतेव
र्णयिष्यामिगाथांनारायणान्वितां नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ४॥

र्यपश्रीशुकदेवेनसिद्धांतः कृतः इति अत्रानादिशिष्टपरंपरागतत्वात्संदेहोऽपुक्तइत्याह सैषेति
सोपषायस्याकालवनीब्राह्मीब्रह्मपराउपनिषत् पूर्वेषांपूर्वजैः सनकादिभिर्धृतानांश्रद्धयाश्रादरे
णयः श्रवणादिभिर्धारयेत्सअकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिसन्देहेमेपरंपदंगच्छेत् आद्युपादिति
यात्रिवर्गसाधनपरासातूपनिषत् त्रिवर्गनिष्ठैर्मरीच्यादिभिर्धृताएषातुब्रह्मपराअतएवब्रह्मनिष्ठैःस
नकादिभिर्धृतेतिभावः एतदेवसर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमितिहासमवतारयतिअत्रेति॥

वे॰ स्त॰ टी॰ ९

अथाते तव प्रश्ने गाथाभितिहासं वर्णयिष्यामि धर्म्मज्ञं गंधर्व्वनारायणान्वितां श्रीनारायणः प्रवृत्तेत्वे
नान्वितो यस्यां तां च पुनः नारदस्य ऋषेर्नारायणस्य संवादे च प्रवर्तयिष्यामि एतेन द्वौ दृष्टान्तौ
श्रीनारायणात् श्रुतास्सनंदनादमिर्यद्विर्णितमेतदेव श्रीनारायणोऽपि नारदाय कथितवानित्यव
गम्यते यद्वा नियतलिंगत्वात् गाथामित्यस्य विशेषणं नारदस्य श्रीनारायणस्य संवादमिति येक
दा एकस्मिन् काले नारदो लोकाननुपर्यटन् सनातनमृषिं द्रष्टुं नारायणाश्रमं कलापग्रामं ययौ को
सावृषिस्तमाह अस्मिन् भारते वर्षे नृणां स्वस्तये स्वस्थितये देवमाय समृद्धये तपः आकल्पाकल्प
एकदा नारदो लोकाननुपर्यटन् भगवत्प्रियः सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमं ५ यो वै भार
तवर्षेस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणां धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषि
मभिव्याप्य तपश्चास्थितः स्तुत(भिः कलापग्रामवासिभिः परीतं प्रणतो पृच्छदिदमेव कुरूद्वह ७॥
वान् तं दृष्टं किं भूतं तपः धर्मज्ञानशमैः उपेयेतं पुनः हे कुरूद्वह तत्र कलापग्रामे स्वाश्रमे उपविष्टं नाराय
णं नारदः प्रणतो भक्त्या इदमेवापृच्छत् कथं भूतं कलापग्रामवासिभिः परीतं आह ते निजाश्रमे उपवि
ष्टमिति वैयग्र्यराहित्येन प्रश्नावसरः श्रेष्ठ उक्तैः ऋषिभिः परीतमिति सर्वसंगत्वेन तत्रस्यादेम ९
हात्म्यं श्रेष्ठमभिप्रेतम् ७ शृण्वतां ऋषीणां मध्ये तस्मै नारदाय इदमवोचत् ॥

ऽदं किं जनलोकनिवासिनां पूर्वेषां सनंदनादीनां यो ब्रह्मवादोऽभूत् तदिदं उद्देश्यविधेयाभावत्वात्
लिंगवैषम्यमदोषः शृण्वतामित्यनेन सावधानत्वमुक्तं जनलोकनिवासिनामित्यकारांतोपि भवनवा
चीजनशब्दोपयुक्तः सकारांतोपि वर्तते तृतीयस्कंधे जनस्तपः सत्यनिवासिनो जना इति ८ हे स्वायंभ
व स्वायंभुव पुत्र पुराकल्पादौ जनलोके मुनीनां ब्रह्मसत्रमभवत् कथंभूतानां तत्रस्थानां जनलोके
स्थितानां पुनश्च मानसानां ब्रह्मणो मनसो जातानां ऊर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां कर्मसत्रब्रह्म
सत्रयोर्लक्षणमाहुः स्वामिचरणाः यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वंतस्त:

तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदं यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ८
श्रीभगवानुवाच स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेत
सां ९ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरं तत्र ह्ययमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि १० ॥

र्मसत्रं प्रसिद्धं तथा यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसते तद्ब्रह्मसत्रमिति ९ अहो नहीम
यं कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह तदीश्वरं तत्रस्थं अनिरुद्धम् द्रष्टुं त्वयि श्वेतद्वीपं गतवति सति तत्र गू
जनलोके अयं प्रश्नोऽभूत् कोऽसौ यं प्रश्नं मामपृच्छसि अग्रजनसनंदनादिभिः पुरस्तात्पृच्छसि तत्पश्चादयं
प्रश्नः तां विना न केनापि कृतो नास्तीति श्लाघामाह विना कुवित्तु लोके ब्रह्मवादास्तु संहृतः श्रुतयो यत्र
शेरते इत्यधिकश्लोकार्द्धं महिला १० ननु सर्वत्रालोकात्र कथा प्रष्टावात आह तेषु नयः ॥

नं वक्ता

संवैप्रवचनेयोग्याअधिकेनापिकोनुकेन एकप्रवैरंचक्रुः अपरेशुश्रूषवोबभूवुः कथंभूताःसल्यश्रु
तयः तल्यानिश्रुतानितपांसिशीलानिचयेषांतेअतल्यसीयादिमध्यमाः तल्यासीयाश्चदयामध्य
माः येषांतेअरिमित्रोदासीनतेनहीनतेननिरूपमकल्याणाः एवंभूताअपिसनंप्रवक्तारंहताऽन्येपि
पप्रच्छुः ११ इदंस्वसृष्टंविश्वंप्रलयसमयेअपीयसंहृत्यशक्तित्यशाक्तिभिः सहशयानेपरमेश्वरेंत
दंतेप्रलयांतेश्रुतयस्तल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैर्वोधयंतिचक्रुः प्रबोधयामासुः शयानमितियोगे

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यसीयारिमध्यमाः अपिचक्रुः प्रवचनमेकंशुश्रूषवोपरे ११
श्रीसनंदनोवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः तदंतेवोधयंचक्रुस्तल्लिंगैःश्रु
तयः परे १२ यथाशयानंसम्राजंवंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेभ्येत्यसुश्लोकैर्वोधयंत्यनुजीविनः

नतिद्राणमिववर्तमानमित्यर्थः सृष्टिसमयेश्रीनारायणस्यप्रथमनिश्वासात्विनिर्गताःश्रुतयः
स्तवंतीति १२ दृष्टांतमाह सम्राजंचक्रवर्तिराजानंशयानंवंदिनःस्तावकाप्रत्यूषेऽभ्येत्यतत्प
राक्रमैर्यथावोधयंतितथापरमेश्वरंवोधयंतीकथंभूतैस्तत्पराक्रमैः सुश्लोकैः शोभनाः
श्लोकाः कीर्तयोयेषुतैः १३ यद्यपिश्रुतयस्त्रिकांडविषयत्वात्कर्मउपासनाज्ञानेत्रिविधा
इवतथापितन्मंदपानरफलसायनपरत्वेनवह्वयाभवंतितत्राप्यहाविश्रांतिभेदः स्यात ॥

परिकराः पृथक्पृथक् सन्ति तानि तत्र संगोदशीपिष्यामाः तासां नामानि ललिताएणप्राएपशावएगनरया
मिभेदाभेदज्ञानान्निर्दोपासनाभक्तानंकोशादर्दिलेयत्तानिर्वचनीयताः सद्धादादि खंडनसर्वे कात्स्य
सृष्टिंवयमोदानातेकवशक्तितसर्वेश्वरत्तपाधिलयतिहऽपाधिलयवैराग्यगुरूपसदनब्रह्मानंदात
त्रिरसनानंततत्प्रतिपादनपराक्रमेणज्ञेयाः अत्रनावत्सर्वदृष्टतयः सगुणसगुणैरननभिभूतेश्री
नारायणमवलंब्यनिर्गुणपरंब्रह्मश्रीकृष्णाख्यंस्वरूपंविपिति इति तात्पर्यं तथाहि श्रीगोपालता
पिन्यांयो सौ सर्वेषुदेवेस्तु तिष्ठति यो सौ सर्वैर्वेदैर्गीयते असौ श्रीकृष्णः पूर्वतो नववर्गेन दशमेकृष्णे
वतत्र क्वेदोभिलक्ष्यमानस विस्मत इति एकादशस्कंधपंचविंशाध्याये श्रीकृष्णवाक्यं किं विधत्ते
किमाचष्टे किं मनूद्य विकल्पयेत् इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन मां विधत्तेऽभिधत्ते
मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहं एतावान् सर्ववेदार्थः प्राह श्रात्स्यायमांभिधामायामात्रमनूद्य
तप्रतिपिध्यप्रसीदतीति व्याख्यास्वामिचरणैः इयं हृहतीश्रुतिः कर्मकांडे मंत्रवाक्यैः किमा
चष्टे किं प्रकाशयति ज्ञानकांडे किमनूद्य निषेधार्थं विकल्पयेत् इत्येवं हृदयं तात्पर्यं मत्तोऽन्यः
कश्चिदपि न वेद स्वयमेव कथयति मां विधत्ते इति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपम
भिधत्ते नमत्तः पृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातं तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूतः इत्यादिना॥

वे॰स्त॰
टी॰
११

विकल्पायोग्यत्वेनाद्वयमेव नमतः प्रथममलिप्यमानानि तिशब्दो वेदाः सोऽपरमार्थरूपं आस्था
यत्राश्रित्यभेदाभेदमायामात्रमित्यनूप्येनेहनानास्ति किंचनेति प्रतिपिप्य प्रसीदन्ति निवृत्त
व्यापारोभवन्तीति एतावान् सर्ववेदार्थः श्रीगीतासु च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदवि
देव चाहमिति तस्मात्सर्वश्रुतयः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यमुदीर्ण्यत मेव स्तुवन्तीति अथवा
ऽल्पभयादपि केनालिप्यते अथप्रस्तुतमनसरामि प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयत्याह ः न
टंकच्छेदः भो अजितजय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरे वीप्सा केन व्यापारेण आजगदोकसां
स्थावरजंगमशरीराणां जीवानां अजां अविद्यां जहि नाशय अगानि स्थावराणि जगंति
जंगमानि ओकांसि शरीराणि येषां किमिति गुणा वमाहंत्य् ऐत्यत आह दोषगृभीतगुणां दो
षाय आऽऽनेदायावरणाय गृहीता गुणा यया तां हि अहो ऽभेच्छेदसीत्यहकारस्य भकारः तद्ध
तनादौ कामम शक्तिस्तत्राह त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः एवस्मात् आत्म
नास्वरूपेणैव समवरुद्धः संप्राप्तः समस्तभयोगो येन सः संप्राप्तपरमैश्वर्योऽसि वशीकृत
मायात्वादजां जहीति भावः तेजानवैराग्यादिना किं न हन्तु विस्मृत आह ः हेअखिलशक्त्यवबोध
कतेषां सर्वशक्त्यवबोधकस्त्वं अन्तर्यामित्वात् अतोऽनन्तज्ञानादौ स्वतंत्राऽसीति भावः अत्र किं ११

प्रमाणं निगम एव प्रमाणं निगमो वेदो हि प्रमाणमित्यर्थः किंभूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह
क्वचिदजयात्मना विचरतो ऽनुचरे निगमः क्वचित्कदाचित् कृष्णादिलीलयाऽजया मायया सह पुरुष
रूपेण चरतः क्रीडतः तथा क्वचिन्नित्यं वाल्लभ भगतयाऽसत्यज्ञानानन्दैकरसेनात्मना भगवदादित्यरू
पेण स्वयोगमायया चित्कलाश्रेतर्यामत्ववतारादिविशुद्धलीलया चरतो वर्तमानस्य तव निगमः वेद
समूहः अनुचरेत् सेवनं न तदा तां प्रतिपादयेदित्यर्थः कर्मेषष्टोऽश्वत्रज्ञतय भृगुणा ब्रह्मणः किं
लक्षणमिति पृष्टो वरुणः प्राह यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसं
विशन्ति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व इति व्याख्यायैवं प्रसिद्धो यतो यस्मात् इमानि भूतानि ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानि
जायन्ते येन हेतुना जातानि जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति वर्द्धन्ते च नाशकाले यत्प्रयन्ति गच्छन्ति यत् अभि
संविशन्ति तदात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छेति उत्पत्तिस्थितिनाशका
लेयत्मतो न जहाति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणमित्यर्थः तदस्य लक्षणं परेयं श्रुतिः यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये यः
परमेश्वरः पूर्वसर्गादौ ब्रह्माणं विदधाति ससर्ज तस्मै वेदांश्च प्रहिणोति प्रददौ तं देवं द्योतमानं आत्म

वे॰स्त॰
टी॰
१२
12

बुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिं प्रकाशयंतं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये मोक्षमिच्छुरर्थः आश्रयं प्राप्तोस्मि शरणपदे
ये श्रुतिः इत्यमिभेश्रुती अजयावरत इत्यस्योदाहरणम् आगजगदेकस्वामित्यस्योदाहरणं दर्शयति य
आत्मनीति अंतर्यामिनं ब्रूहीति उद्दालकेन मुनिना पृष्टः प्राह याज्ञवल्क्यः य आत्मनि तिष्ठन्नात्म
नोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः अर्थः
आत्मपदेन जीवात्मा गृह्यते य आत्मनि जीवात्मनि तिष्ठन् आत्मनः प्राकाशादंतरः दूरस्य आत्मा
यं न वेद न जानाति कुतः यस्य शरीरं आत्मा भवति य आत्मानं अंतरः अभ्यंतरः सन् यमयति
नियमयति एष ते तव अंतर्यामी आत्मा अमृत इत्यर्थः इत्यादीनां श्रुतीनां बोद्धव्यः तथा यः सर्वे
षु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तरः यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः
सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः इति नियमनलीलापदे ये श्रुतिः आ
त्मन वरत इत्यस्योदाहरणं दर्शयति सत्यमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनि
गमकदंबस्त्वामेव भूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः सत्यमित्यस्यार्थः प्रागेवालिखितः स्वरूपलक्षणपदे
ये श्रुतिः अथ स्वामिश्लोकः श्रुतयः ऊचुः जय जय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्म १२

नासमवरुद्धसमस्तभगः अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकते क्वचिदजयात्मनाचचरतोनुचरेन्नि
गमः १ जयजयाजितजह्यगजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणांनहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगम
गीतगुणार्णवतानहि अजितजयजयजीवानांअगजंगमावृतिंअजांजहिअमीजीवाभवंतमृते
विनानप्रभवंतिनसमर्थाः हेनिगमगीतगुणार्णव निगमैर्गीतोगुणानामर्णवः समुद्रोयस्यस
तान्जीवानुद्धर १७१ ननुकथंश्रुतयःमामेवप्रतिपादयंतियतोवह्नींद्रादीनस्वरवेनप्रतिपा
दयंतितत्राह एतदुपसंहृत्यकिंतत् अवशेषतया ऽ विशिष्यमाणत्वेनएतदिंद्रादिसर्वंब्रह्मत्
ब्रह्मैवभवतीतिअवयंतिजानंतिश्रुतयः कुतः यतोविकृतेः सर्वस्यउदयास्तमयौउत्पत्तिप्रलयौ
अविकृतात्त्वत्तः सकाशात्भवतः सर्वोपादानत्वात्उपमार्थे मृदिवायथाघटादिविकृतेरु
दयास्तमयौमृदिमृत्तिकायांभवतः तद्वत् अतःकारणात्ऋषयोमंत्रदर्शिनोवामनोवचना
चरितंत्वय्येवदधुः नपृथक् विकारेषुमनसाआचरितंतात्पर्येणवचनाचरितंत्वयिवाहतमि
त्यर्थः अत्रनिदर्शनंकथमिति नृणांभूचराणांयत्रक्वापिदत्तानिपदानिकथंकिंभुविअन्यथा
दत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणादिषुदत्तानिपदानिभुविभवंतिनव्यभिचरंतितथायत्किमपि
विकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंवदंतीत्यर्थः अत्रश्रुतयः इंद्रोजातो ऽ

तौ अग्नि

वे॰स्तु॰ टी॰ १३

विसितस्यराजोत्ति अर्थश्च यातः जंगमस्य यापणोऽनस्यप्राणप्रत्ययांतरूपं अवसितस्यस्थाव
रस्यअन्नवपूर्वस्यषिञ्बंधनइत्यस्यरूपं तथा मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपांरेतांसि जिन्व
तीति अयं परावररूपेणावस्थितोऽग्निर्दिवो मूर्द्धा अहमस्मसूर्यात्मनाय लोकस्य मूर्द्धा भवति ककुभां
पतिः तथा पृथिव्या अपिपतिः पालकः कुतः अपां पयसां रेतांसि वीर्याणि जन्वतिउदकभावेनय
तितथा सूर्यात्मा जगतस्तुषश्चेति सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनेन्द्रादयः
प्रतिपाद्यंतेभेदप्रतिपादनपरैर्यक्रुतिः यद्यप्येवंभूतास्तथापि सर्वान्तर्यामित्वात्तत्त्वामेवप्रति
पादयंतीत्यर्थः मृदिवेतस्योदाहरणमाह वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेव सत्यं सर्वं खल्वि
दं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुत्यर्थः वाचारंभणं वचनालंबनमिति यावत् वस्तुतस्सर्वं
नामधेयमेव केवलं न विकारो न च वस्त्वंतरमस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यं तत्रोत्पत्ति विल
यत्वात् तथा कार्यस्य प्रपंचस्य परमकारणं ब्रह्ममात्रत्वं बोधयति सर्वं खल्विति खलु निश्चयेइ
दं सर्वं जगत् नामरूपविकृतप्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मैव भवति कथं तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो
जातत्वात् तज्जं तस्मिन् ब्रह्मणि लीयत इति तल्लं तस्मिन्नेव स्थितिकाले अनिति प्राणिति चेष्टत इ
ति तदन् इति तज्जलान् इदं जगदित्यस्य विशेषणं यस्मात् त्रिष्वपि कालेषु ब्रह्मात्मतया विशिष्टं १३

तत्व्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति तस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म यतः प्रोक्तः रागद्वेषादिरहितः उपासीत वावारंभणं
नरदेवतिर्यगादिनामधेयमात्रप्रपंचकारकं ब्रह्म सत्यमिति ज्ञात्वा उपासनां कुर्वीत तत्र भेदोपासनाय
वेयं श्रुतिः स्वामिवरणे तादृग्गुह एव न्हिरविंद्रमुखामरराजगदिदं न भवेत् पृथग्गुणस्य ते बहु मखैरपि
मंत्रगणैरजस्रगुरुमूर्तिरतो विनिगद्यते उहि एव न्हिरवीन्द्रमखाराजगदिदं न पृथग्गुणस्य तम
वेत् किं वत्यतत्व उद्देश्यविधेयभावतादेकवचनं यतः कारणात् मंत्रगणैरपि बहुधैव रजोपि
बहुमूर्तिस्त्वं निगद्यसे ब्रह्मेन्द्रादिरूपेण त्वमेव प्रतिपाद्यस इत्यर्थः ॥ ५२ त्वमेव सर्वं निगमगोचरम् इ
ति सन्ताप्रहत्याद्दयाति इतीति भाष्यपि प्रयते त्रिगुणिमायामृगीन तत्कारणमेव सर्वं कारणत्वेन
परमार्थ इति ज्ञात्वा स्वयं विवेकिनः तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिस्तव गाह्य
निषेव्यतपांसि पापानि वा जहुः त्यक्तवंतः हे मदस्य पुनः स्वयामविधुताशयकालगणास्तत्र
व पदं स्वरूपं भजे ते तथाभूता उः त्वानित्य जेति इति किमुत नकिं वक्तव्यं स्वयाम्नास्वरूपस्फुरणेन
विधूतामृतकाः श्रुतप्राप्यगणाः अंतःकरणधर्मा रागादयः कालगुणजरादयश्चैव येस्तै कथम्
नेयदं प्रजस्रसुखानुभवं अत्र श्रुतिः शृण्वेतस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यमित्युपकोशलं प्रतिज्ञा
बालस्य वचनं यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यंति एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्म

वे॰ स्तु॰ टी॰ २४ णालिप्यते पापकेन तत्सुकृतदुष्कृते विधूय न मैते एवं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं
किमहं पापमकरवमिति अथ श्रुत्यर्थः यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्रे आपो न श्लिष्यन्ति न ल
मन्ति एवमेवं विदि यथोक्तब्रह्मविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तन्महिमानमाह पापकेन यथमायमर्म
लक्षणेन कर्मणा न श्लिष्यते न संबध्यते संसारहेतुता उभयमेव पापपुण्ययोः परिमाणके
15 ज्ञानेन परित्यज्यतीत्यर्थः ह वाव शब्दौ अवधारणार्थौ आसनमरणकाले अविदुषां नरकपा

त्वहेडपलब्धमेतदवयंत्सवशोषतपायतउदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वा विकृतात्वस्तुतस्तु ष
योदयस्त्वयि मनोवचनाचरिते कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणां २० इति तव सूर
यस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः किमुत पुनः
स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् २१ ॥

तादिभयं भवति तत्तु भयं एनं यथोक्तमात्मविदं न तपति नो उद्वेजयति किं तत् भयं तदाह किं कस्मात्
साधु शोभनं कर्म अहं न करवं न कृतवानस्मि किं कस्मात्पापं निषिद्धं कर्म करवं कृतवानस्मीत्यादि
भयं एनं न तपतीति भक्तिस्त्रिविधा कर्ममयी ज्ञानमयी प्रेममयी निर्ज्ञानमयी भक्ति परेयं श्रुतिः स्वा
मिना सकलवेदगणेरितसद्गुणत्वमिति सर्वमनीषिजना रताः त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव २७

यदस्मरणेनगतक्लमाः सकलवेदगणेरीरिताः सद्गुणा यस्य सन्त इति हेतोः स्तुभद्रः सर्वे मनीषिजना विवेकि
नः त्वयि रताः अनुरागभुक्ताः भवेति कथंभूताः तव पादसरोजभयपत्रसेवया एतेन तव गुणश्रवणादिभिः तवपदस्म
रणेन गतक्लमाः गतपरिश्रमादिदुःखाः इत्यर्थः १६३ पूर्वश्लोकोक्तमभयपत्रविषयभजनं कथामृतश्रवणा
दिकं अजस्रसुखानुभवस्वरूपभजनं इत्युभयविधं भजनहीना निंदति दृतयइति असुभृजीवाः यदि ते त
वानुविधा अनुवर्तिनो भक्ता भवेति तर्हि श्वसंति सफलजीवना भवेति इतरथा दृतय एव भस्त्रा इव वृथा

दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमो
न्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् १७ ४ ॥ रामायनमः ॥

स्तु सन्ति अभक्तानां कामादिकमपि न सिध्येदित्याशयेनाह महदहमादयो यदनुग्रहतः अण्डं समष्टिशरीर
मेवासृजन् सृष्टवन्तः महान् अहंकारश्चादि येषां ते च अन्नरसमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानिति
पंचकोशान् स्थूलसूक्ष्मतेनाविष्टपतत्तदाकारः सन् यः चेतयते स त्वमित्याह पुरुषविधइति यः पुरुषवि
धः अन्नमयादिषु पुरुषाकारः पश्चात् अन्नमयादिषु अन्वयः सततपः अन्नमयादिषु अन्वयस्मः ब्रह्मपुच्छेनोक्त :
सतेन तत्र अन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वं हतिरेव तत्राह सदसत इति ॥ ॥ ॥
व्या

सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतं एष एव शेषमवाप्यं अथ अत एव अक्षतं तत्त्वं यद्ब्र
ति तत्त्वमिति तर्हि कथं तेषां त्वयः उक्तं प्राणावाश्चंद्रवत् अद्भ्यस्य पल्लवार्णार्थामित्याह बालकैकश्चिद्दर्शाय
तिहृदास्यप्राणावायांचंद्रोऽस्मीति तद्धततु उभय वियम जनहीननिंदायोक्तिः जनकं प्रति याज्ञवल्क्यः अमृ
र्यानाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः इहैव संतोऽथ विद्मस्तद्वय
न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवापियंतीत्यर्थः अर्थः भगवद्विमुखाः स
एवासुराः तथा चोक्तमाग्नेये द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च विष्णुभक्तिपरो दैवः आसुरस्तद्वि
पर्ययः इति तेषां असूर्यानाम लोकाः कर्मफलानि अंधेन तमसा परमात्माज्ञानेनावृताः ये के च आत्मह
नो भगवद्विमुखाः प्रेत्य मृत्वा तान् लोकान् अभिगच्छंति अभक्तनिंदापरेयमुक्तिः इहैवेति वयमिहैव स
न्तस्तद्विद्मः जानीमः त्वं चेयमदिनावेदीः तत्परमात्मतत्त्वं न विदितवान् तर्हि तव महती विनष्टिः हा
निः जन्ममरणादिरूपमहती संसृतिः स्यादितः ये तद्विदुस्ते अमृताः जन्ममरणादिदुःखाद्विमुक्ताः का
यपरमानंदरूपा भवंति इतरे अज्ञा दुःखमेवयंति प्राप्नुवंतीत्यर्थः उपदेशपरेयमुक्तिः अथ अन्नरसमया
दिषु पुरुषविधः पंचक्रमेणालिख्यंते तैत्तिरीयोपनिषद्वि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्यान्नमयं तेमथ
पुरुषविधमाह स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः १५

अयमात्माइदंपुछंप्रतिष्ठेतिअस्यार्थः अन्नाद्वैप्रजायंतेअन्नंहिपुरुषःसेभूतंइत्यादुक्तः अन्नरसविकारः पुरु-
षोदेहः सवैअन्नरसमयः अन्नरसविकारः तस्यइदंप्रसिद्धंशिरःशिरवत्शिरः नतप्राणमयादिष्विवकल्पना
मयेपएवंवदादिषुयोजना अयंदक्षिणोबाहुःदक्षिणपक्षः अयंवामोबाहुःउत्तरःपक्षः अयंमध्यमोदेह
भागआत्मा अंगानांमध्येह्येषआत्मेतिश्रुतेः इदंनाभेरधस्तात्इदंगंतत्पुछमिवपुछंअधोलंबनसामा-
न्यात् तदेवप्रकर्षेणतिष्ठत्यस्यामितिप्रतिष्ठाआश्रयइति अथप्राणमयंपुरुषमाह तस्माद्वाएतस्माद
न्नरसमयादन्योन्तरआत्माप्राणमयस्तेनैषपूर्णः सवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतान्वयंपुरुषविधः
तस्यप्राणएवशिरः व्यानोदक्षिणःपक्षः अपानउत्तरःपक्षः आकाशआत्मापृथिवीप्रतिष्ठातस्यैषएवशारीर
आत्मायःपूर्वस्येतिअर्थः तस्मादन्नरसमयात्पुरुषादन्यः अन्तरः तदभ्यन्तरस्थआत्माप्राणमयोवर्त्तते
प्राणोवायुस्तन्मयः तेनप्राणमयेनएषोऽन्नरसमयः पूर्णः वायुनादृतिवर्मयेत्रसवैएषप्राणमयः आत्मा
पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः तस्मादन्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधतामनुः लक्षीकृत्यअयंप्राणम
योऽपिपुरुषविधोभवतितदन्तर्वर्तित्वात् मूषायंत्रनिषिक्तधातुप्रतिमावत् तस्यप्राणमयस्यवायुवि
कारस्यप्राणः शिरःमुखनासिकादिभिः सञ्चरणवृत्तिविशेषः प्राणव्यानोव्यानवायुःहृत्रिविशेषःदक्षि
णःपक्षःअपानोऽधोवायुःउत्तरःपक्षःआकाशआत्माआकाशस्थावायुर्हंतिविशेषः समानाख्यायःस

वे॰स्तु॰
टी॰
१८
16

आत्ममध्यगाः पृथिवी तदभिमानिनी देवता न स पुच्छं प्रतिष्ठा आत्मैकप्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतु
त्वात् सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति श्रुतेः अन्यथा उदानवृत्त्या ऊर्ध्वगमनं गुरुत्वात्पतनं वा स्यात् शरीरस्य तस्मा
त् पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठेति तस्यैति शरीरे अन्नमये भवः शारीरः य एष प्राणमयः स एव तस्यान्नमयस्य शारीर
आत्मा भवति अन्नमयात् प्राणमया श्रेष्ठाः प्राणं देवा अनुप्राणन्तीति श्रुतेः प्राणबलेन सेन्द्रियस्य दे
हस्य बलमिति २ अथ मनोमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामान्वयं पुरुष
विधः तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा
तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्मात् प्राणमयात् एतस्मात् अन्यः अन्तरः आत्मा मनोमयः म
नः संकल्पविकल्पात्मकं अन्तःकरणं तन्मयः सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तरः आत्मा तेन मनोमयेन प्राण
मयः पूर्णः स एष पुरुषविधो भवति तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्यायमपि पुरुषविधः त
स्य मनोमयस्य यजुरेव शिरः यजुरेव मन्त्रविशेषः तस्य शिरः प्रधानत्वात् यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहा
रादिना तथा ऋग्वेदमन्त्रविशेषः तस्य दक्षिणः पक्षः सामवेदमन्त्रविशेषः उत्तरो वामपक्षः आदेशो
त्र ब्राह्मणं वेदमन्त्रविशेषः आत्मा अथर्वणा अङ्गिरसा दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च पुच्छं शान्तिपौष्टिकादिप्रति
ष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात् प्रतिष्ठा य एष मनोमयः तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्य शारीर आत्मा भवति प्राणम २८

60

पादस्यश्रेष्ठत्वंज्ञानसंवेद्यत्वमनसायध्यातिमनसास्पृणोत्यादिश्रुतेः ४ अथविज्ञानमयपुरुषमाह तस्मा
द्वाएतस्मादात्मनोमयादन्योंतरात्माविज्ञानमयः तेनैषपूर्णः सवाएषपुरुषविधः तस्यपुरुषविधतां
न्वयंपुरुषविधः तस्यश्रद्धैवशिरः ऋतंदक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योगआत्मामहः पुच्छंप्रतिष्ठा तः
स्यैषएवशारीरआत्मायःपूर्वस्येतिअर्थः तस्मान्मनोमयादन्योंतरस्यआत्माविज्ञानमयोभवति निश्चयात्मि
काबुद्धिर्विज्ञानंतन्मयः बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीत्युक्तेः एषमनोमयःतेनविज्ञानमयेनपूर्णः सएषवि
ज्ञानमयः पुरुषविधः तस्यमनोमयस्यपुरुषविधतामनुलक्षीकृत्यायमपिपुरुषविधोभवतितस्य
विज्ञानमयस्यश्रद्धाएवशिरः ऋतंसूनृतावाणीदक्षिणः पक्षः सत्यंयथार्थभाषणमुत्तरः पक्षः यो
गोयुक्तिः समाधानेनतस्यात्मामहः महत्तत्वंपुच्छंप्रतिष्ठासर्वेकारणत्वात्कारणेहिकार्याणांप्रतिष्ठे
तीत्युक्तेः यएषविज्ञानमयः श्रेष्ठः सत्वमप्यमनोमयोहिवेदात्मकउक्तः वेदार्थनिश्चयात्मिकाबुद्धिः
विज्ञानंतन्मयः आत्मानंविज्ञानमयः प्रमाणविज्ञानपूर्वकोहियज्ञादिर्वितनुतेविज्ञानंयज्ञंतनुतेइति
श्रुतेः निश्चयविज्ञानवतोहिपुंसः कर्तव्येष्वर्थेषुश्रद्धापूर्वमुत्पद्यतेसाश्रद्धासर्वकर्तव्यानांप्राथम्यात्
तस्यशिरइवशिरइति ४ अथानंदमयंपुरुषमाह तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञानमयादन्योंतरः आनंदमयस्ते
नैषपूर्णः सवाएषपुरुषविधः तस्यपुरुषविधतान्वयंपुरुषविधः तस्यप्रियमेवशिरोमोदोद

वे॰ ब्र
टी॰
१८
17

दक्षिणः पक्षः प्रमोदस्तूत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्व
स्येति अर्थः तस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरः अभ्यंतरः आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष एव शारीर आ
त्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरः अभ्यंतरः आत्मा आनंदमयः अन्नमयादी
नां कार्यात्मनां अपि कारणात् मयट्प्रत्ययाच्च आनंदमयोऽपि कार्यात्मा वेदितव्यः आनंदस्य वि
कार आनंदमयः शुद्धजीवः तेन आनंदमयेन एष विज्ञानमयः पूर्णः स वै आनंदमयः पुरुषवि
धः पुरुषाकारः कुतः तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्य पुरुषविधः तस्यानं
दमयस्य प्रियमेव शिरः प्रियं इष्टस्त्रीपुत्रादिसंदर्शनं प्राधान्यात् शिर इव शिरः मोदः प्रियलाभ
निमित्तो हर्षः स एव प्रमादरूपः दक्षिणः पक्षः प्रमोदः स एव प्रकृष्टो हर्षः प्रहासः पुच्छः उत्तरो
वामपक्षः आनंद एव सामान्यं तस्यात्मा प्रियादीनां अवयवानां तेषु तस्यानंदस्यानुस्यूत
त्वात् आनंद आत्मा एवं वक्ष्यमाणस्यानंदमयस्यात्मनः ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा आश्रयः यस्मा
त् प्राणो वा चेद्वेदंतरनमत ज्ञानार्थं अन्नमयादि पंचकोशाः उपन्यस्ताः तद्ब्रह्म सर्वेषामाश्रयः इ
ति पंचकोशाः ५ अन्तर्यान्तरतमतत्त्वज्ञानार्थं अन्नमयादि पंचकोशाः उपन्यस्ताः तद्ब्रह्म सर्वे
षामाश्रय इति ब्राह्मणं यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति प्रागेव लिखितं यः प्राणे वै तिष्ठन् प्राणादंत १८

रोयंप्राणोनवेदयस्यप्राणःशरीरंयःप्राणमंतरोयमयत्येषतेआत्मान्तर्याम्यमृतःयोम
नसितिष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदयस्यमनःशरीरंयोमनोन्तरोयमयत्येषतआत्मान्तर्याम्यमृ
तःयोविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानंशरीरंविज्ञानमंतरोयमयत्येषते
आत्मान्तर्याम्यमृतइतियआत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयः आत्मान
मंतरोयमयत्येषतआत्मायाम्यमृतइतिग्रंथस्तुप्रागेवलिखितः अत्रतुअन्नमयादिषुयथक्रमःसत्व
मित्यनेनश्रीकृष्णस्यएवोक्तः यतोंतर्यामीसएवयथोक्तंब्रह्मस्तुतौश्रीशुकेन ह्र त्वमेनमवेहिनमा
त्मानमखिलात्मनांजगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया सर्वेषामपिभूतानांभावार्थोभग
वतिस्थितः तस्यापिभगवान्कृष्णः किंतद्वस्तुरूप्यतामितिरासक्रीडायांचगोपीनांवसर्वेषा
मपिदेहिनांयोंतश्चरतिसोध्यक्षःक्रीडनेदेहभागितितस्मात्तद्गुणश्रवणकीर्तिनार्चनादिभिर्द
१८ ग्धपंचकोशस्यभक्तस्यसत्वेनतत्प्राप्तिः सर्वैत्रैवोक्ताअनिमित्ताभागवतीभक्तिः सिद्धेर्गरीयसो
जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनसोयथेत्यादिभिः अथज्ञानेनतत्प्राप्तिप्रकारस्तत्रादौजीवात्मा
द्विविधःयस्तुविद्यायुक्तः सतुनित्यमुक्तःआनंदमयःशुद्धः यस्त्वविद्यायुक्तःशुद्धस्यप्रतिविंब
रूपःसतुनित्यबद्धोऽशुद्धश्चेतिअत्रमेवान्नमयादिपंचकोशात्मकःसन्तत्रकोशोस्यतावत्

वै॰स्त॰
टी॰
१८
18

दुःखरागद्वेषजराव्याधिक्षुत्पिपासाशोकमोहादिकमत्र भवति यत्रानंदमयत्वमस्याविर्भवति तद
पि स्वामीष्टस्त्रीपुत्रार्थदर्शनलाभाश्रवापि नैव नत्वात्मलाभेन सर्वेषामानंदानामुपस्थमेकं पर
मायनमिति श्रुतेः अत एवात्मज्ञानाभावात्संसरतोऽस्य प्रबोधस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः क्रियते य
दा देदहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्तर्हि शुद्धात्मना सहैकीभूयानंदमयो भवत्येवं पंचकोशादविद्याकार्या
दसंगः सन्नविद्यापायितो निमेको ब्रह्मैव भवतीत्येतदर्थं पंचकोशा उपन्यस्ता इति दिक् स्वामिचर
णानां श्लोकः नरः वपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनस्मरणादिभिः नरहरे न रमेत इदं नृणां दृ
तवदुच्छ्वसितं विफलं ततः हे नरहरे येन रा नरवपुः प्रतिपद्य प्राप्य यदि श्रवणादिभिः त्वयि न रमंते
तर्हि तेषां नृणामुच्छ्वसितं जीवितं दृतिवत् विफलं भवतीत्यर्थः न भजंति नृणामिति पाठः लेखकप्र
मादः तथापि तस्य योजनिके यत्वयि ते न भजंति किं तु समस्यां द्वितीयाकल्पनायां पोषयत्वादयोग्य
चेति अयं पाठः नरहरे न रमेत नृणामिदमिति विपूर्वस्य रमेः परस्मैपदित्वं तथा नपूर्वादपि ज्ञेयं अर्थस्य
साम्यात्तत्वथा हि अयं मनकरोतीत्यर्थः तद्वदत्रापि ज्ञेयं १७ ४ एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रु
तीसमन्वयेन सङ्गजनीयत्वमकाश्रमकानिंदया यतदेव दृढीकृत्येदानीमनवगाह्यमहिमत्वं प्रथमं
तावदुपाध्यात्मलंबनमुपासनेऽशक्त यो विदयतीत्याह उदरमिति ये कूर्पदृशः स्थूलदृष्टयः नेऋषि १८

वर्त्मैस्तु ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु उदरं उदरालंबनमणिस्वरूपं ब्रह्म उपासते ध्यायंति अरुणायस्तु
हृदयस्थं साक्षात् हृदयं सांतोदहरे सूक्ष्ममेव ब्रह्म उपासते कथंभूतं हृदयं परस्परपद्धतिं विततः संचरंति
प्रसर्पंतीति परिसराः नाड्यः तासां पद्धतिः मार्गप्रसरस्थानमित्यर्थः विशेषणफलमाह ततइति
हे अरुणे ततनव यामतउपलब्धिस्थाने सुषुम्नाख्ये परमे श्रेष्ठे ज्योतिर्मये ततेता हृदयात् शिरोमूर्द्धानं प्र
ति उदगात् उदसर्पत मूलाधारमारभ्य हृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रप्रदेशं गतमित्यर्थः किंतत्पदाम सस्मे

उदरमुपासते यऋषिवर्त्मैस्वरूपं दर्शः परस्परपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरं ततउदगा नेततनव
यामशिरः परमं पुनर्विहयत्तमेत्यन पतंति कृतीनमुखे १८ ५ स्वकृतविविचित्रयोनिषु विशा
व्रिवेहतततयानरतमस्यकाससस्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ॥
त्यप्राप्यपुनर्विहकृतानंनमुखेसं
सारेनपतंतीतिवत्तु उपाध्यालंबनमुपासनमाहश्रुतिः उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते हृदयं
ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैवता ऊर्द्ध्वं ते चोदसर्पंतेतनशिरोऽ श्रयंतेत्यादित्यर्थः वैश्वानरभूतेन ब्रह्मणा
पिष्टिताउदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षाः ऋषयउपासते अरुणस्यापत्यानि आरुणा
यऋषयहृदयं उदराद् ऊर्द्ध्वप्रदेशं पद्मं ब्रह्मोपलब्धिस्थानं तात् ब्रह्मेत्युपासते ब्रह्माहैवनाहस्फुटंता

ए

वे॰स्तु॰ टी॰ १९ 19 तेउदरोरसीब्रह्माब्रह्मसरागी एवंतेउदरोरसीब्रह्मरागींवभवतः इत्यर्थः ब्रह्मताताइतिप्रथमाद्विवचनांतं
पदेक्कांदसत्वादकारेतद्वृह्मसऊर्द्ध्वत्वचोदस्यंतऊर्द्धमुत्क्रम्यगच्छतःशिरोऽश्रयतश्चाश्रितवत्तुःशिरसिचक्षुः
श्रोत्रादीनिकरणानिसस्वस्थानेपृथक्‌विदित्वपदश्रीनादिव्यापारंकारयितांचास्तइत्यर्थः ततउदगाद
नेतेत्यत्रश्रुतिःशतंचैकाहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैकातयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्या
उत्क्रमणेभवंतिइत्यर्थः एकोत्तरशतंनाड्योहृदयस्यसंबंधिन्योभवंतितासांमध्येएकानाडीऊर्द्धमभिनिः
सृतातयाऊर्द्ध्वमासमंतादयनगच्छन्नुपासकः अमृतत्वमोक्षमेतिअन्यानाड्योविष्वङ्नानागतयस्ति

अतत्त्ववितथास्त्वमृषावितथंतवयामसमंविरजधियोऽत्रनुयंत्यभिविपण्यवयकरसम् १९ ६॥

र्यकसर्पिण्यःउत्क्रमणेसंसारभ्रमणद्वारेभवंतिवर्ततइतिश्रीस्वामिनोश्लोकः उदारादिषुयःसंवि
नेनोमुनिवर्त्मभिःहेतिमृत्युभयंदेवोहृद्‌गतंतमुपास्महेस्वगामे १९ ५ नन्वीश्वरस्थापितहिंजीवस्वडद
रादिसंबंधेनतदनुप्रविष्टस्यवतावत्तस्यसतिकेनविशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशंकांपरिहरतिस्वग्राडुः
स्वकृतेतिपूर्वंतोनेतइतिपदंप्रवर्ततेन्योऽन्नेनेतस्वकृतविचित्रयोनिषुस्वयंकृतास्तुउच्चनीचमध्यमास्तयो
निषुहेदेयुहेतनयाविशांत्वितरतमतोन्यूनाधिकभावेनतवकास्वासित्रवभासेसकथंभतःस्वकृतानु १९

श्रुतिः स्वतायोनीभ्य स्वकरोतीति तथा इत्यर्थः कथं ते समासस्तत्र स्वकृतास्वयोनिषु अनन्तकृतिम् अन्तःकरणं य
स्य अनलवत् अग्निर्यथा स्वनन्तारतम्यहीनो पि काष्ठानुसारेण तथा तथा भासते तद्वत् अथ अतः करणात्
विरजधियः निर्मलमतयः वितथास्तु मिथ्याभूतास्तत्र भूषुतमयामस्वरूपे अनुयन्ति तद्रूपतिष्टपकपदं
वानुयन्तीति भवेत् किं कथंभूतं यामत्र अवितथं सत्यं समं अविशेषणं अवितथं सत्यं समं अविशेषं एकरसं स
न्मात्रं विरजधियः कथंभूताः अभिविपन्नव अभितो विगतापएपवो व्यवहारयेषां ते पएपव्यवहारेइत्य
स्वरूपपएपुरितिपि हिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः अविशेषत्वादेकरसं सन्मात्रं अत एव बोपार
स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंशकृतं इति नृगतिं विवच्य कव
पि कृततारतम्याभावाद अप्रयुक्तेअर्थः योनिगमावयनं भवतउपासते त्रिंमभवं भुवि विश्वसिता ७
सेयपास्वगमिति भावः श्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्व
भूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति स्वरूपनिरूपणपरेयं स्वगमे स्वामिनो स्वनिर्मितेषु तारतम्य
विवर्जितं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं भगवन्तं भजामहे भगवन्तं वयं भजामहे कथंभूतं कार्येषु देहेषु तारतम्यविव
र्जितं तारतम्यस्वभावस्तारतम्यं न्यूनातिरिक्तत्वं तेन विवर्जितं अनएव सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं सर्वाणभिव्याप्य
स्थितं सन्मात्रमेकरसं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं चेति ११ ८ ॥ अपि वरुतो न्वियमाशंकास्यात् भगवतो देह

वे॰स्तु
टी॰
२०

शुपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतोऽविद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवज्ज्ञानं लक्षणं वोधयत्येतस्मा
दोषान्निषेधयंतीत्यतः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति अमीषु
स्वकृतपुरेषु स्वकर्मोपार्जितेषु देहेषु मोहकेन वर्तमानेषु पुरुषं जीवं अखिलशक्तेः पृतः सर्वशक्त्याश्र
यस्य पूर्णस्य तव अंशेशं कृतं तत्स्वरूपं वदंति अंशेशाद्वांशः कृत इव कृतः मायोपाधितया संपादितं तद्रूपमित्य
र्थः ननु कार्यकारणसत्तस्य तस्य कुतः एवंभूतं तत्राह अवहितेन रसंवरणं वहिकार्ये अंतःकारणाव
लुप्तलुप्तदावरणमुन्मनयोरसत्तादित्यर्थः इति एवं नृगतिं जीवस्य गतिं विविच्य विशोध्य कवयो विश्व
सिताः कृतविश्वासाः संतः भवविभवतोऽभिवरणमुपासते अर्चनवंदनादिभिः सर्वत्र लोकं यथा भूतमेवाऽ
अभवं भवेतिवत् केचन अस्ति निगमा वदंत आसमेताडुपतेऽस्मिन्नित्यावयनेदत्रे सर्वकर्मार्पणविष
यमित्यर्थः पत्रार्पितानि कर्माणि मोक्षफलं फलंतीति तात्पर्यार्थः भवीति मर्त्यलोके इदमेवो
चितमिति भावः भगवज्ज्ञानं बोधयंत्यस्मद्दोषान्निषेधयंतीत्यत्र श्रुतयः स यश्चायं पुरुषो यश्चासा
वादित्ये स एकः अथ य आत्मानं तरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव तत्त्वमसीत्याद्याः अर्थः प
रमेवोऽधिष्ठाकारण दिश्चतमयान्नेकार्यं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टोऽयः स एवायं पुरुषः अयं कः यश्चा
सावादित्ये वर्तते स एक भवति अयमात्मा अनंतरः अंतरशून्यः अबाह्यः बाह्यशून्यः कृत्स्नः पूर्णः ज्ञान २०

यतः ज्ञानस्वरूपः इति तत्त्वमसीति पूर्वमेव व्याख्यातं तेन त्वं कृतार्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते न
तु तस्य ईश्वरत्वे बोध्यते नेन युज्यते यतो भगवद्भक्तियुक्तस्यैव कथिताऽर्थाः प्रकाशन्ते इत्याह श्रुतिः यस्य दे
वे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्वेताश्वतरेण कथिताः
अर्था पदार्थाः तस्यैव महात्मनः प्रकाशन्ते यथावत् स्फुरन्ति नान्यस्येत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्म
विद्यार्थिभिर्देववत् गुरुविषया निरूपाधिर्भक्तिः कर्तव्येति दर्शितं पुरुषेण शास्त्रकृतामित्यत्र श्रुतिः
गोपालतापनीये ब्रह्मणो शाश्वतस्य स्पर्शतो भोक्तेति नारदपञ्चरात्रे प्रायानिकसर्गमुक्ता शुद्धसर्गक
थने यतः स्वस्य तद्विरूपस्य स्वस्येव हि निर्गतं रंजितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते गीतायां ममैवांशो जीव
लोके जीवभूतः सनातनः इत्यादि कस्य गर्भमभवतो द्विमुपासन इत्यत्र श्रुतिः चरणं पवित्रं विततं पुरा
णं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन शुद्धेन पवित्रपूतेन ह्यतिपाप्मानमरातिं तरेम लोकस्य द्वारमर्चि
ष्मद्भ्राजमानं महस्वदमृतस्य धाराबहुधादोहमानं चरणं नो स्वपितो ददात्विति तत्त्वार्थः श्रीहंस
स्य कृतत्रिविक्रमरूपस्य चरणं यावमानात् ब्राह्मः येन पातकापि पूतः पवित्रः सन् दुष्कृतानि पापा
नि तरति तच्चरणं पवित्रं पवित्रं विततं विस्तीर्णं भूर्भुवः स्वरतिक्रम्य वर्तमानं पुराणं सनातनं तेन चरणे
नाऽरातिं वैरिणं पाप्मानं वयमतिशयेन तरेम कथं तेन शुद्धेन स्वयंभूदनावे जलधौतेन पुनश्च

वै॰स्तु टी॰ २१

पवित्रेणापवित्रत्ताकरेण भूतेन निर्मलेन तत्त्वरं लोके हापितो स्तुथा पृथारांद दात्त्वनारकादित्वादितव
च प्रत्ययः कथंभूतं लोकस्य वैकुंठलोकस्य अर्चिष्मत् दीपवद्धारश्राजमानं देदीप्यमानं न केवलं मे
तावत् अपि च महस्सन् महः अद्भुततेजोमंडलं तस्मात् अतएव लोके बहुधा प्रकाराः अमृतस्य धाराः
धर्मार्थकाममोक्ष भक्तिरूपाः कामयेत्तुरिव भक्तेभ्यो देहमानेऽपि एवंभूतं चरणं भजामीत्यर्थः भक्ति
परे पंक्तिः अथ स्वामिना तद्दशास्य ममे प्रानत्वन्मायाकृतबंधनेन तदंघ्रिमिवामादिप्रपन्नानंदनि
र्वर्तय २०७ ॥ भक्तिरन्यसाधनमनुचिंतनमिव मन्वानो भक्तिं गुरूकरोति दुरवगमतिमाई अस्के
चित् विरला भक्तिरसिकाः दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय ईश्वरीयात्मतत्त्वस्य ज्ञापनाय अतएव तेनोरावितृ
तमूर्तेर्मल्लव चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः अपवर्गमपि न परिलिषंति नेच्छंति कुतोन्य दि
द्रपदादि चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणागतश्रमाः परिवर्तना
र्थः श्रमणं श्रमः न केवलमस्य नेच्छंति किंतु गृहादिसुखमप्युपेक्षितेत्युत्साह नेव चरणसरोजहंस
कुलसंगविसृष्टगृहाः नव चरणसरोजहंसाः वयं अमाणाये भक्तास्तेषां कुलेन सह सः संगस्तेना
विसृष्टास्त्यक्ता गृहा यैस्ते अत्र नेन श्रवणकीर्तनेन दर्शितं भक्तिप्रसक्तं रुप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह
ये सर्वे देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति अर्थः सर्वे देवा यं परमेश्वरं नमंति न या मुमुक्षवो ब्रह्म २१

वादिनश्च येन मंतिश्च न देवाः पृथिव्यंतरिक्षनाकब्रह्मलोकनिवासिनन्ये भगवद्भक्तास्ते सर्वे देवाः संसा
रविजिगीषुतान् मोदप्रालिनाल्लुतेषां मध्ये द्विविधा उपासकाः मुमुक्षवः संसारान्मोक्षकामाः ब्र
ह्मवादनशीलाः ब्रह्मवादिनः मुक्ताः इत्यर्थः एते सर्वे येन मंतिभजंतिइति व्याख्यानं सर्वज्ञैर्भीष्मकृ
द्भिर्नृसिंहतापन्यां मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंति इति स्वामिना तत्कथामृतपाथोधौ विहिरंतो
महामुदः कुर्वंति कृतिनः केचित्त्वद्वर्गं नृणामपमं २१ ८ विषमिणो बहिर्मुखान् प्रत्यमुक्तोऽप्यात्मा जग

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः न परिलषंति के
चिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१ ८ त्वदनुपथं कुलायमिदमात्म
सुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिये आत्मनि च ॥

दात्मनीश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथ
मिति कौलीयतनुरिति कलापशरीरं त्वदनुपथं त्वत्सेवायोग्यं आत्मसुहृत्प्रियवच्चरंति स्वाधीनतया वर्त
ते तथापि असदुपासनया देहाद्युपलालनेन आत्महनः प्रदेनोजना आत्मनि त्वयि न रमंतेति न रमंते ते
सख्यात्मनिवेदनादिना न भजंति वत् अहो कष्टं पंथानमनुगतं अनुपथं आत्मवत् अहंकारास्पदतान्
सुहृद्वत् विषयसमर्पणाहितकारित्वात् प्रियवत् इत्यनंततः प्रीतिविषयत्वात् देहं स्येवमाचरंति तथापि

तयिनरमंतेइतिकथं कुतः यदनुशयात्कुशरीरभृतः संतः उरुभयेसंसारेभ्रमंतिएतएवात्महनइति
वै॰स्त॰ भावः यस्मामसदुपासनायांयः अनुशयोवासनायेषांतेयदनुशयाः तयिकथंभूतेउरुत्वेभजनमात्रे
टी॰ णसंसाराउद्धर्तमयते हि पितृवत्हितवदणेप्रियेमनोऽनुकूलेसखीवएवंभूतेसर्वसेव्येआत्मनि
२२ तयिनरमंतेइतिकथंभाः कृतयः तायथाआरामसस्यपश्यंतिनतंपश्यंतिकश्चिन नतंविदाथ
यइमाजजानान्यदुष्माकंअंतरंबभूवनीहारेणप्रावृताजल्पाश्चासुतृपउक्थशासश्चरंतीतिश्रु
तेः अस्यात्मनआरामंआरमणंग्रामंनगरंस्त्रियंपुरुषमन्नाद्यमित्यादिवासनारूपेणआक्रीडनेसर्वेप
नरमंत्यहोअसदुपासनयात्मनोयदनुशयाभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः ॥ २२ ॥ ९ ॥
पश्यंतितमात्मानंकश्चिनकश्चिदपिनपश्यंति अहोभाग्यहीनतालोकस्येति लोकंप्रत्यनुक्रोशनेद
र्शितेअत्यंतविविक्तस्वयंज्योतिरात्मासर्वप्रादौभवतीत्यर्थः अनुक्रोशपरेयंकृतिः विश्वकर्मामनुष्या
णांहितेउपदिशति नतमिति तंयूयंनविदाथनजानीथयइमाः इमानिभूतानिजजानजन
यामासअन्योयुष्माकंतस्यचअन्यत्महदंतरंबभूवसपुरुषोजनकः यूयंजन्याः यदिन्नात्मत
नेसत्येनोपास्यथतदानसंसृतिः स्यादित्यभिप्रायः उपदेशपरेयंकृतिः एवंप्रत्यक्तमुक्तापरोक्त 22

मभिजपेजदर्शीयत्राह जीहारेण येच जल्पाजल्पप्रहताः नार्किकाये चास्तन्त्रयः अस्मन्नेव तन्मय
त्वमस्तन्त्रपो विषयिणः ये च उक्ताघ्रुणाम्: उक्तपानां घ्रुगासितारो यभ्यानः एते नीहारेण अविद्यया आहताः
सेतन्त्र रंनिसंसारे भ्रमतीनि सनिंदेदिं यशापरेयं अस्मूर्यानामते लोकाइत्यपि ज्ञातमश्रय स्वामिना त
य्यात्मनिजगन्नाथमन्मनोरमतामिह कदा मे मेदृशजन्ममानुष्यं संभविष्यति स्वगमम् २२९ ॥ इदा
नीध्यानमंगतेनोपदिशतीत्याह निभृतेति अनयोयन्मपरं तत्त्वं हृदि उपासते तेतन्न् अरयोपिस्मरणात्
ययुः स्त्रियोगोपिकाद्यास्तु देवयमः वयमपि तदेव यास्यामः यतो वयंच नेव सर्वेत्तव समाः कृपाविषय
तयाइत्यन्वयः अनयः कथंभूतानि निभृतमरुन्मनोक्षाणि येस्ते निभृतमन्मनोक्षाः तेन दृढयोगयुजश्च

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् ॥ ःःः ॥

निते दृढयोगयुजः स्त्रियः कथंभूताः उरुगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः उरुगेंद्रोऽनंतस्तस्य भोग
सं सदृशे ये भुजदंडयोर्मध्ये विषक्ताधीया सांताः वयं कीदृशाः समदृशः समम परिच्छिन्नं पश्यतीति तथा
भुतस्त्व अंघ्रिसरोजसुधयाः अंघ्रिसरोजे सुहृदयति धारयतीति तत्पाम नय अंघ्रिसरोजसुधयाः अंघ्रिसरो
जे सुहृदयाति दुधाज्ञ धारणयोरण्योरित्यस्मात् सुधयाइति अत्र स्वामिचरणाः अयं भावः दृश्यभूतास्त
वस्मरणानुभावः ये योगिनस्त्वां हृयालंबनमुपासते ते याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नध्यायंति ये च वैरिणो

नि

वै·स्तु· द्वेषेण ध्यायंतिया श्रुत्यभिमान्यो देवता वयं तां समं च पश्यामः सर्वानपि तान् स्वं प्रायेव प्रापयति·
टी० त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा
२३ अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमित्यर्थः अरे मैत्रेयि सर्वस्य पति स्त्री पुत्र यज्ञा
23 दिवस्तु मात्रस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति स आत्मा तया द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत
आगमतश्च पश्चान्मंतव्यः एवमात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं कीर्तनादिना ततो निदिध्यासितव्यः
एवमात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योज्यमत्या मननेनेऽयमस्य पदेशपरोयं उक्तः द्वितीये श्व

स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोंघ्रिसरोजसुधाः २३ ०

केन तस्यात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योज्यं तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः श्रो
तव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयमिति तथा पाद्मेपि शिववाक्यं स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न
जातु विधिनिषेधाः सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः इति अत्रैवं ज्ञातव्यमपि भगवत्प्रसादो गोपीनामा
हात्म्यारायण स्त्रि नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः रासोत्स
वेस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनामित्यादिभिरुक्तः तथाप्यत्र तन्मध्ये पतित
त्वं कृष्णेन गृह्यते इति न्यायावत् मुन्यादीनामेव ध्येकथितानां गोपीनामपि श्रीकृष्णस्मरणजन्य

ब्रह्मानंदसुखसाम्यं भवत्तु नाम किंतु मज्जनानंदसुखाधिक्यमस्त्येव निदर्शनं च अहल्याद्रौपदीसी
ताताराम(?)मंदोदरी तथा पंचकन्याः स्मरेन्नित्यं सुप्रभातं दिने दिने एताः पंचकन्या दिने दिने स्मरेत् तर्हि
तद्दिने सुप्रभातं भवतीत्यर्थः अहल्यादीनां मध्ये श्रीसीतापि पठिता एतावता ताभिः सह सीतायाः
किं साम्यं भवति किंतु कन्यास्मरणफलदातृत्वेन साम्यमुक्तम् सीता तु साक्षाल्लक्ष्मीः अहल्या
द्यास्तदंशांशा एवेति तथा कर्मादौ मंचदेवतापूजाविधियोगे गणादीनां मध्ये विष्णुरप्येको देव उक्तः एता
वता विष्णुना तेषां किं साम्यमेतन्न किंतु कर्मफलदातृत्वेन कर्मांगत्वात् समत्तु मन्यदा तु विष्णुरीश्व
रः गणेशाद्यास्तदंशा एवेति दिक् अथ स्वामिनो वरणस्मरणं प्रेम्णा तदवेदव सडुलंभ यथा कथं वि
न्नहरेममभूयादहर्निशं २३।१०॥ एतोध्यात्मानं द्वेषभयकामसंबंध्यस्त्वह भक्तिपराणां विषमस्वा
भावकर्मणां सर्वेषां तत्स्मात् युज्यमेकमेव फले स्यादतस्त्ववतत्तेडु विज्ञेयं वदंतो भक्तिमेवोरीकुर्वंती
त्याह करहेति एतत् अहो भगवन् इह जगति अग्रसरं ऐश्वर्यसिद्धं तं अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्प
त्तिविनाशवान् कोऽनुपुमान् वेद जानाति न कोपीश्वरस्य पूर्वसिद्धावस्थस्यार्वाचीनत्वे प्रमाणं वद
न् ज्ञानकारणाभावमाह एतस्यति एतस्मात् ऋषिब्रह्मा उदगात् उत्पन्नः यं ब्रह्माणमनु पश्चात् उ
भये अध्यात्मकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नास्ते सर्वे अर्वाचीना यदा तु भवान् सर्वमवहृत्य उपसंहृत्य

अते:

प्राप्यीत तर्हि तदा न सत् न स्थूलमाकाशादि न सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सदसद्रूपमारब्धं शरी-
वै॰स्त॰ रं न च कालजवः तन्निमित्तं तं कालवैषम्यं समतिनत्र तदा न किमपि इन्द्रियप्राणादिकमपि न च
टी॰ ज्ञापकं शास्त्रमपि एतत्सर्वं किमपि न स्यात् स्वामिचरणाः अयमभिप्रायः अर्वाक्सृष्टिगतानां दे-
२४ हाद्युपाधिकृतानां प्राणिनां कालवशेन मलिनसत्त्वानां मतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं यदा तु प्रलयसमये
न बहूंतरमलिन तदापि ज्ञानसाधनाभावात् भगवज्ज्ञाने अतत्त्ववेदकशास्त्रश्रवणकीर्तनादि
भक्तिरेव सत्केरति भगवतत्त्वे दुर्विज्ञेयमाहुः श्रुतयः यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आ

क उ ह नु वेद बत अवरजन्म लयोऽग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये तर्हि न सन्न चासदु-
भयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा २४ ॥

नंदं ब्राह्मणो विद्वान्न बिभेति
ऊतः अनुकोऽद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत इयं विसृष्टिः अर्वाक् अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभू-
व अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मा-
तरिश्वा दधाति इत्याद्याः आसामर्थः ब्रह्मप्रकाशनाय सार्वधात्र प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचः मन-
सा सह यत् अप्राप्य यतो यस्मात् निर्विकल्पात् अद्वयानंदात्मनो वर्त्तन्ते तद्ब्रह्मणः आनंदं विद्वान् ॥ २४

२५

कुतश्चननिमित्तान्नविभेतीति अलभ्यलाभमाहात्म्यपरेयं परमात्मनोदुर्विज्ञेयतेक्षतंयेनतरमुदाहरति
कोअद्धावेदेतितंपरमात्मानंअद्धासाक्षात्कोवेदकोजानाति इहकःप्रवोचत्वदति इयंविसृष्टिःकु
तोजाताकुतःकस्मादायाताननुहिरण्यगर्भादेःसकाशात्सृष्टिरुत्पद्यतेनेत्याह अर्वाग्देवाअर्वा
चीनाब्रह्मादिदेवाःअस्यजगतोविसर्जनेनसमर्थाइत्यर्थः अथाइत्याकारान्तः अर्थेत्यर्थेनिपातः
अथातेकोवेद यतएतत्सर्वंआबभूवेतिदुर्विज्ञेयप्रतिपादनपरेयंननुयदिकोपिनवेदकथंतर्हिसं
सारनिवृत्तिः तदर्थंतत्स्वरूपमनिर्वचनीयंतेनाह अनेजदिति तत्परमात्मतत्त्वंअनेजत्स्वरूपात्
चलनरहितंएकमद्वितीयंमनसोजवीयःमनसोजवीयःवेगवत्तमंयत्रमनोयावन्नतत्रतस्यपूर्व
मेवतद्वर्ततेइत्यर्थः एतत्परमात्मतत्त्वंदेवाश्चक्षुरादीनिइन्द्रियाणिनदधिष्ठातारोवानाप्नुवन्नप्रा
प्ताःतत्रहेतुःयस्मात्मनसोपिपूर्वमर्षत्सर्वमेवगच्छत् तत्तिष्ठत्स्थितमपिधावतोऽन्यान् वागिं
द्रियादीनत्येतिअतिक्रम्यगच्छतिमातरिश्वावायुःतस्मिन्नत्रयःप्राणिनांचेष्टालक्षणानिकर्माणि
दधातिधारयतीति यःसर्वप्राणभृत्क्रियात्मकःयदाश्रयाणिकार्यकारणजातानियस्मिन्नोतानि
प्रोतानिचयःसूत्रसंज्ञःवायुर्वैगौतमसूत्रमितिश्रुतेःसकःसर्वस्यजगतोविधारयितामातरिश्वावायुरि
तिज्ञातव्यम् अनिर्वचनीयपरेयं अयस्वामिनां हंतुआदिसहस्राःकचभक्तमनन्महत्त्ववदीनंवयोद

का मि० २

वै॰स्त॰ टी॰ २५

यास्तियो भक्तिं मेन्नृहरे दिश। अत्यंतानादिनेनैसौ हे भूमन् अपरिच्छिन्न व्यापक तुङ्गादि सरूढः अहङ्क
तव महः स्वरूपं वाङ्मनोगोचरं तत्ज्ञानेन अत्यंतासंभावना अतो हे नृहरे मह्यं भक्तिं दिशि देहि २१ ॥ २४॥
यतोपि ज्ञानेन तत्करे उपदिशानामपि भ्रमबाहुल्यादित्याह जनिमसतत्र इति ये वैशेषिकादयः असता
तो जगतो जनिमुत्पत्तिं वदंति ये च पातंजलादयः असत एव ब्रह्मतत्त्वस्यास्त्युत्पत्तिं वदंति ये वैनैयायि
काः सेतराक विंशति प्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदंति उत अपि ये च सांख्यादयः आत्मनि भिदं वद
न्ति मीमांसकाः विपणं कर्मफलं व्यवहारं च ऋतं सत्यं स्मरं ति वदंति ते सर्वे आह पितेनारोपिते भ्रमे रेवो
पदिशंते नत्र तत्त्वदृष्ट्या सर्वं स्फूर्ति विरोधात् किंच पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सति सर्वमिदं गच्छते नत
तदस्तीत्याह त्रिगुणमय इति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेनेहतनायाभिदास्यायस्यात्तथापि विषये अ
बोधकत्वात् द्विषयात्ज्ञानविज्ञं भिन्ना तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह ततो अबोधा
ताः त्वपरे असंगे अबोधरसे ज्ञानघने पुंसि अबोधो न भवेत् न संभवतीत्यर्थः एकविंशतिदुःख
खानि यथा खडिंद्रियाणि षट् विषयाः षडूर्मयः सुखं दुःखं शरीरं च तत्र श्रोत्रं च त्वग्घ्राणं करस
ना मनः एतानींद्रियाणि शब्दो रूपं गंधः स्पर्शो रसः संकल्पादिरेते विषयाः क्षुत् तृष्णा च पिपासा
चा प्राणस्य सतनस्य तथा शोक मोहौ मनसः जरामृत्यू षडूर्मयः एते दुर्मयः सुखं दुःखं शरीरं ॥ २५

मित्येकविंशतिरुक्तःस्थानिपतेषां मतं सर्वज्ञानं निविकल्पं तत्त्वथाश्रुतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीत्
बाल्यावाने भाष्यकृद्भिः हे सौम्य स्वेतकेतो इदं नामरूपविकृतं तेन गतं अग्रे जगदुत्पत्तेः प्राक् सत्तप
व आसीत् सत् अस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतं एकं निरंजनं नित्यं निरवयवं यत्तु वेदा
तेभ्य अवगम्यतेऽनादात्म्यमापन्नमित्यर्थः अनेन च असद्वादः परिहृतः सतो मृतिमित्यत्र श्रु
तिः अथ योऽकामो निकामः आत्मकामो ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भेदा विपणामृतं स्मरेदुपदिशंति त आहपतेः वि
गुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे १२॥

हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इत्यर्थः सकामस्य गतिमुक्त्वा निःकाम
स्य गतिमाह यस्तु अकामः नास्ति कामो यस्य सः निष्कामः निर्गताः सर्वे कामाः यस्मात्स आ
त्मकामः आत्मा कामो येन सः पूर्णकाम इत्यर्थः आत्मकामः आत्मैव कामो यस्य सः य एवंभूतः स
न् आत्मानं निर्विशेषं अद्वैतं विशुद्धं ज्योतिः भावं पश्यति स यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते तथापि इ
ह ब्रह्मैव सन् शरीरपातानन्तरकालं ब्रह्माप्येति प्राप्नोति अस्यार्थद्योतकं यदा सर्वे इति पद्यं स गमे

अनेनैव कार्येंशतिदुःखनाशो मोक्ष इति मतं निरस्तं मीमांसमतं निराकरोति श्रुतिः समानहृदेपु
वै॰स्तु॰ रुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितं मन्यमा
टी॰ नाः जङ्घन्यमानाः परियंति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः अस्यार्थः समानहृत्वे देहे निम-
२९ ग्नो निहृत्याभिमानः पुरुषः अनीशया मायातया मुह्यमानः शोचति संतप्यते अनेकैरनर्थप्रकारैश्चे
तामोप्राति इत्यर्थः किं च अविद्यायामिति अविद्यायामन्तरेण मध्ये वर्तमानाः अविवेकप्राया
स्वयं वयमेव धीराः धीमंतः पंडिताः इति मन्यमानाः जरारोगाद्यनेकार्थैः जङ्घन्यमानाः अत्यर्
र्थं हन्यमाना परियंति स्वयं मूढाः मूढैरेवोपदिष्टमार्गमतीत्य अत्र दृष्टान्तः अन्धेनेति कर्मफलनि-
दापरेयं इदानीं नानात्मापक्षं निराकरोति श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनः
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् अर्थः एकस
जीयचेतनवस्त्वन्तररहितं अद्वितीविजातीयाऽचेतनद्रव्यान्तररहितं इह किंचन नानावस्तु नास्ति
एकं ब्रह्मैव ननु अनेकत्वप्रतिभासः कथं तत्राह एक इति एक एव परमेश्वरः भूते भूते सर्वेषु भूतेषु व्य
वस्थितः तत्र उपाधेरेकत्वे एकधैव दृश्यते उपाधेर्बहुत्वे बहुधैव दृश्यते तत्र दृष्टान्तः जलचंद्रवत्
यथा बहुयोजनव्यापके जलह्रदे प्रतिबिंबितश्चंद्र एकधैव दृश्यते घटशरावादिषु प्रतिबिंबवस्तु॰ २९

बद्धयेतितद्वत् एतावता नासौ स्वादिमतेस्पष्टमेव निराकृतमिति अद्वैतप्रतिपादनपरेयं ग्रन्थस्वामि-
नो मिथ्यातर्कखकर्कशैरिति महान्योदन्तोयकारांतरे आम्पत्नेद मतेरमेदमहमेस्वज्ञानवर्त्म-
स्फुटं श्रीमन्मायववाम ‥ नत्रिनयन श्रीशंकर श्रीपते गोविंदेति मदावदन्नयुपतेमुक्तः कदा
स्यामहं मिथ्यातर्केण सुकर्कशं यथास्यानथोचितामहाथयोरस्व स्यांतरे आमतोमंद मतेः
हे मंद महिमन् बल्वान स्ववर्त्मास्फुटं भवति अत्र श्रीमन्मायवीत्यादीनि नामानि वदन् संसा
रात्कदाहं विमुक्तः स्यां भवेयं शिवनामान्यपि विष्णोनामाभवंतीति वर्णाश्रमधर्मपरान् ज्ञापय
त मत्रचिनयनामोक्तं नामापराधश्रवणं च यथोक्तं श्रीसनत्कुमारेण सतां निंदा नाम्नः प्रथा-
ममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हां शिवस्य श्रीविष्णोर्यइह गुणनामादि
सकलं धियाभिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः इत्यादिकं वर्णाश्रमाचारधर्मपराणां म
हानपराधः भगवदेकशरणानां नामापराणं तु नास्तीति तैनैवोक्तं नामापराधयोगस्मरतिना
म्नएव सदाजपादिति श्रीगोविंदपदारविंदशरणाः अज्ञा भवंतीति दिक् न नु पद्यसत्रोत्पत्रनेयु-
दिव त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि रुद्रे अपेवजातेपुरुषमध्ये पृथक् नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि

वै॰स्तु॰
टी॰
२७

तमोः सत्वेन प्रतीतिरत आह सदिवमनइति ॥ त्रिहृत त्रिगुणात्मकं प्रपंचजातं मनः मनोमात्र-
विलसितं असदेव तयि सदिव द्विभाति अमनुजा मनुजे पुरुषमभिवापापुरुषसर्वथक सत्वप्रती-
तिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं आत्मतया सद भि-
मृशंति सदिति जानंतीत्यात्मकार्यत्वान पृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानिकं यत्कार्यं भवति तत्तेनै-
वरूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकार्थिनः कनक

सदिव मनस्त्रिहृत पि विभात्यसदामनुजात्सदाभिमृशंत्यशेषमिदं मात्मतयात्मविदः नहि
विकृतिं त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् १२ ॥

स्य विकृतिं कुंडलादिकं न त्यजंति कुतः तदात्मतया कनकरूपत्वेन अतः स्वकृतमिदं विश्वं अनुप्रवि-
ष्टं वपुरुषरूपेणात्मतयैवाऽवसितं निश्चितं इदं विश्वं मनोविलसितमित्यत्र श्रुतिः असतोऽधि-
मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तस्मादिदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं
यदिदं किंचेयोगः अनायासे सृज्यमानत्विति अर्थः असतः अव्याकृतात् परमेश्वरात् अपि अ-
पिकं समष्टिरूपं मनः असृज्यत अभूत् कर्मकर्तरि प्रयोगः अनायासे सृज्यमानत्वात्स्वय- २७

पच्यतेऽोदनः स्वय[illegible]वेत्यादिवत्तच्चमनः प्रजापतिंब्रह्माणमसृजत्सर्वप्रजाश्चसृजन्ततः
स्मात्यदिदंदृश्यमानेंकिंचकिंचनवस्तुतत्मनस्येवमनोभवापन्नश्चाव्याहृतेएवपरमे
यथाभवतितथाप्रतिष्ठितंप्रकर्षेणस्थितमित्यर्थः सृष्टिपरेयंस्वामिनो यत्सत्वतः सदाभा
तिजगदेतदसत्वतःसदाभासममसत्यस्मिन्भगवंतंभजामहे यतजगत्सत्वतश्चसत्यत्
यस्यसत्वतः सतोप्राप्यसत्सत्यमाभातितंभगवंतंवयंभजामकथंभूतंअस्मिन्नसतिजग
तिसदाभासंप्रकाशमानम् २८ ॥ ९२ ॥ ननुसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्ममनसैवानुद्रष्टव्यंनेहना
नास्तिकिंचमृत्योः समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीत्यादिश्रुतिः भिरेवं भूतस्यभ
गवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानेसुकरमेवेतिकृतंकिंभक्त्याअत्रआह तवपरीयऽ चरंति
खिलसत्वनिकेतंतेयासर्वभूतावासंतपातवंतोपरिचरंतितएवोवगणय्यतिरस्कृत्यनि
श्चरंतेमृत्योःशिरः पादापादेनाक्रमंतिमृत्युमतित्तुच्छीकृत्यतानरंतीत्यर्थः येषुनविमुखास्ते
नात्माश्रभक्तास्तानविवयानपिविद्योपिगिरावाचापरिवयस्वयासिकृतः तेयिकृतसौ
हृदाः भक्ताः खलुनिश्चितम्मन्यांश्च [illegible] घ्नंतियेविमुखास्तेनात्मानमपिघ्नंतिउत्तय

मात्मान

वै·स्त· वार्थेनवेतिकर्मणिषष्ठी परिचरन्तीतिवृंदसिवहितावैश्रेतियक्षद्वेनखवयानमदोषः स्वामिच
रणामयमभिप्रायः सत्यमेवमृतमात्मानंश्रुतयः प्रतिपादयंतितत्रचयद्यपिवस्तुनोऽपरोक्षत्वाद
टी· परोक्षमेवज्ञानमनुत्पन्नतेतथाप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृततत्वात्मलिनचित्तेषुपरोक्ष·
२८ मिवभवतिइतितनापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसामर्थ्येभगवत्परिचर्ययातुसम्यक्निर्मलेचित्तेज्ञाना
नंतप्रसादेनलब्धापरोक्षज्ञानानांश्रयत्वतपवकरकलितोमौक्तिकइतिश्रभक्तानुबध्नातीत्यत्रश्रु

तवपरिचर्येचरेत्यखिलसत्वनिकेतयाउतपदाक्रमंत्यवगणय्यशिरोनिर्ऋतेःपरिवयसेपशूनि
वगिराविविधानपिनास्त्वयिकृतसौहृदाःखलुपुनंतिनयेविमुखाः ॥ १७ ॥ ॥

तिः तस्यवाक्तंतिनामानिदामानितदस्यदेवावातेत्यानामभिदांमभिः सर्वेसितमितिअर्थः तेतिःरज्जुः
वागेवतंतिरिवतंतिः तत्संयुक्तानिनामानिदामानीवततः अस्येश्वरस्यवाचातंत्यानामभिदाम
स्थानीयैः सर्वमप्रोषेसितेवइअयुकस्त्वमेवंकुर्वित्याज्ञयावद्धमित्यर्थः अभक्तबेयनेपरेयंभक्ताना
मयत्नतःसंसारतरणमित्यत्रश्रुतिः श्रीनृसिंहतापन्यां यद्रहस्यात्तमपेदस्तेसर्वैश्वर्यंददातियत्रकु
त्रापिम्रियेतदेहांतेदेवः परमेब्रह्मतारकंव्याचष्टेयेनामृतीभूत्वासोऽमृतत्वंगच्छतीति ॥ २८

अथ अयं उपासक इहलोके स्यात्मं यपेक्षते इत्यतिन स्मै सर्वैश्वर्यं ददातिदेवः श्रीनृसिंहः स्यपच्छन्त्रा।
पिकीकटम्लेच्छदेशादावपिम्रियेतन स्यदेहांते तत्तारकं परमं ब्रह्म आचष्टे तारः प्रणवः तत्र स्य
तारकं सामांगप्रणवे व्याख्याते परंब्रह्म कथयतीत्यर्थः येन परब्रह्म कथनेन अमृती भूत्वा स भो ना
मृतत्वं कैवल्यं प्राप्नोतिश्रुत्यंतरे नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणु
तेतेन लभ्य इत्यर्थः अयमात्मा प्रवचनादिभिर्न लभ्यः न लभ्यते किं तु यमात्मानमेष उपासको

त्वमकरणः स्वरादखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयानिमिषाः ॥

वृणुते । नन्यभावेन भजते तेन वरणेनैव स आत्मा लभ्यो नान्यसाधनेनांतरेण यद्वा यमेव भक्तो भक्त्या
परितुष्टं एष आत्मा वृणुते आत्मसात्करोति मिच्छति तेनैव एष लभ्यते नान्येति भक्तमोदपरे
यं स्वामिनो तथैव तत्ताये प्रपतेत्व पर्वतान्त इदं तत्तीर्थानि पठन्त्यागमान् यजेत्त्वयागेविवदंत
योगोहे विविनानैव सहतिं तमंति १४॥ मनुष्य यद्यखिलस्तव निकेतनतेन भगवतः सेवतमु खेनेत हिंन
तत्करणसंवथा कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येतां [illegible] तः तथात्वमितिवेत् तर्हि जीवानामपितत्त्वल्पत्वमिति

नैवत्तु

वै॰स्त॰ टी॰ २५

केन विशेषेण पुनः सेव सेव का त्व... माभामाप्तं कोऽपरिहरत्यः स्तुवन्तीत्याह त्वमकरण इति क-
रणानीन्द्रियाणि करणैः सेव थरहितोऽप्यखिलकारकशक्तिधरासि अखिलानां प्राणिनां यानि
कारकाणि इन्द्रियाणि तेषां शक्ती धारयसि प्रवर्तयसीति तथा श्रुतिः स्वराट् स्वेनैव राजते न हि स्वतः
सिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतो हेतोरनिमिषा इन्द्रादिदेवा विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि अज
या ऽविधया युक्ताः सन्तः तव बलिमुद्वहन्ति पूजां कुर्वन्ति मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिम्

वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥५॥

ये समदन्ति भक्षयन्ति अत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति यथा वर्षभुजो ऽखण्डमण्डलपतयः अखिलक्षि-
तिपतेः महामण्डलेश्वरस्य प्रजादत्तबलिं करमुद्वहन्ति स्वयमदन्ति च तद्वत् कथं बलिं वहन्तीत्य-
त्राह विदधतीति यत्र कर्माणि ये अधिकृता नियुक्ताः तत्र ते अधिकृता भवतश्चकितास्त्वत्तो भीताः स-
न्तः स्वकर्म विदधति कुर्वन्ति तदाज्ञापालमेव बलिवहनमित्यर्थः त्वमकरण इत्यत्र श्रुतिः
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्

न्येषुहर्षंपुराणमितिस्मृगमेभ्यअखिलकारकशक्तिधरस्तुत्यस्याकृतिः प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्ष
रुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोविदुस्तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यमिति पुरुषस्यातर्क्यशक्तित्वकथनपरेयं
भवत्यशक्तिताइत्यस्याकृतिः भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यःभीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धाव
तिपंचमइतिश्रुत्यर्थः अस्मादीश्वराद्भीषाभात्यावायुःपवतेवातीत्यर्थः तथासूर्यउदेतिअग्निर्ज्वलतिइं
द्रोहृष्टादिमापालयतिमृत्युःस्वकालवशंप्राप्तानेवप्राणिनोनयन्सर्वत्रधावतियद्यपिचामत्रग्र
हणंतथापितदादिन्यायेनब्रह्मादीनामपिग्रहणंज्ञेयंसर्वेश्वरत्वकथनपरेयं स्वामिनो अनिंद्रियोपि
योदेवःसर्वकारकशक्तिधृक्सर्वज्ञःसर्वकर्ताचसर्वसेव्योनमामितं तेनमामिसःकःअनिंद्रियो
पियःसर्वकारकशक्तिधृक्सर्वेषांकारकाणांइंद्रियाणांप्रवृत्तीर्धरतीतितथातं २८ १५ ॥ तदेव
करणंप्रवर्तकमीश्वरंकरणधरंतत्त्वंनराभजेतीत्युक्तेनकेवलमियदेवकारणंतत्रउत्पन्नत्वेनापि
तत्परत्वेनत्वादितिवदतीत्याह स्थिरचरजातयइति हेविमुक्तनित्यमुक्तयदियदाअजयामायया
सहउदीक्षयाकटाक्षेणतवविहरः विहारोभवतितदास्थिरचरजातयोजीवाःस्युभवेयुः स्थिरजा
तश्चरजातयःजातिसंस्कारेणलिंगतादेहायेषांतेकथंभूताः उपधिनिमित्तमुजः इंद्रियेवउपधा
निआविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितद्युक्तानिलिंगशरीराणिवातैर्युज्यंतइतिउपधिनिमित्त

वै॰स्तु॰ टी॰ ३० 30

भूत

भुजः तव कथंभूतस्य ततः परस्य अजातः परस्य महद्रेव नैमानस्य अत ईदृत्या विहारः ननु किं
निमित्तोऽस्यानेन मदिरूपैव भवं तत्र तत्र यिवैषम्याभावाद्विषमसृष्टेरयोगादित्याह नहीति
हि यस्मात्परमस्य परमकारुणिकस्य वियत इव आकाशस्य दृशस्य समस्येत्यर्थः तव कश्चिद
परश्चात्मायः परश्च नात्मीयश्च न भवेत् न संभवतीत्यर्थः असदाइदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते
त्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि पुनः कथंभूतस्य शून्यतुलां द

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुतो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः न हि पर
मस्य कश्चिदपरो न परस्य भवेद्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः २८ ॥

यतः शून्यसाम्यं भजतः पुनश्च अपदस्य न पद्यते इत्यपदः तस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्य एवंभूतस्य
तव वैषम्याभावात् ईदृत्यैव उत्थनिमित्तयुजो जीवा भवन्तीति स्थिरचरजातयः स्युरित्यस्य श्रुतिः
यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिंगा व्युच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे देवाः सर्वाणि भू
तानि एत आत्मनो व्युच्चरन्तीत्यर्थः पूर्वमात्मातिरिक्तं वस्तु तेरं नासीत् इत्युक्तं तदुत्पन्नत्वात् तत्र दृष्टा
न्तः पश्यापक हृपादेकस्मादग्नेः सकाशात् क्षुद्राः अल्पप्रमाणानि स्फुलिंगाः अग्निकणाः विविधा ३०

उच्चरंति उत्तिष्ठंति एवमस्मादात्मनः विज्ञानमयस्य प्राक् प्रतिबोधात् यत्स्वरूपं तस्मात् अन्यत्रा-
त्मनो नीवा बुध्वरे नी उपाधि संपर्कजनित विशेष प्रतिमाना आत्मान इत्यर्थः तत्र श्रवण इंद्रियाणि
लोकाः कर्मफलानि देवा इंद्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारोऽन्यादयः भूतानि ब्रह्मादिस्थावरां-
तानि एव आत्मन इति इयमपि केवलात्मसृष्टिः परस्वामिनां तदीदृगेव प्रादोममायाबो-
धिकर्मभिः जातानि संसरतः खिन्नान् हरे पाहि नः पितः भो न हरे पिनानोऽस्मान् पाहि कथं

अपरमिताश्च वास्तु भूतो यदि सर्वगतास्तर्हि अमस्थास्यते इति नियमो ध्रुवने तरथा अजनि
चयन्मयेतदमश्च अनियत्नभवेत्सममनुजानतायदमत्तेमनडष्टतया ३० ॥ १७ ॥

भूतानूतवईद्दा एव घोषित्स्वदाह्रूपेणयः दोभसेनमायया बोधितेऽकर्मभिः नातोनि २९ १८ ॥
स्वामिचरणानां एवं तावत्परमात्मनः सकाशात् अविधयाकृतकार्योपाधयस्तदंश एव जीवाना-
तां संसरंतो भजंतीत्युक्तं तत्र यद्येकाऽविद्यातदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तो सर्वमुक्तप्रसंगः अथ ना- ॥ ३९ ॥
नाऽविद्यास्तर्हि तस्यैवांशांतरेण संसारनपगमादनिर्मोक्ष इत्यादितर्कबलेन वस्तु एव नानात्मान
तत्र तेषामणुत्वे देहव्याप्तिर्नेतन्मेनस्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनाऽनित्यत्वे

न

वै॰स्तु॰ टी॰ ३१ 31

अतो नाना सर्वगता नित्या आत्मेति केचन मन्यंते तेषां न तावदुक्तदोषप्रसंगः अविद्याभेदेन [illegible] मु-
क्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारस्पर्शो केवलमुक्तमेव प्रसिद्धं वात्मकं च सर्वश्रु-
तिषु किं चैवमेव पक्षमेन यो मि ब्राह्मणमपि न सतत इत्याह अपरिमिता इति अस्यार्थः संक्षेपेण
लिख्यते अत्र तार्किकाद्दूषयंति यद्येकाऽविद्या जीवोऽप्येक विपक्षतया बद्धोऽस्ति न हि जीवस्याप्येक-
त्वादेकस्य मुक्तौ सर्वजीवमुक्तप्रसंगः स्यात् अथ पृथक् विद्यो जीवो नानाविद्या अविद्यास्ताभिर्ब-
द्धश्चेति तर्हि न सेश्वरः ईश्वरसेवर्ड अपृथक्तरेण जीवरूपांशेन कृत्वा संसारानयगमात् संसारनिवृत्त्य-
भावादनिर्मोक्षः स्यात् एकयाऽविद्यया मुक्तो जीवः पुनरन्यया बद्धः पुनरन्यया मुक्तः पुनरन्य-
या बद्ध इत्यनिर्मोक्षः एवं च सति च तथ्यपुरुषार्थाभावः स्यादित्यादितर्कबलेन नाना आत्मानः स्या-
प्येते सर्वगतत्वमाह तेषामात्मनामणुत्वे सूक्ष्मत्वे देहस्य स्थूलत्वे सर्वव्यापित्वेन न स्यात् जीवः
परमाणुमात्रं कृत्वा आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः इति श्रुत्यंतरं वालाग्रशतभागस्य शतधाक-
ल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स्वादुः स्वफलैकभुक् इति सूक्ष्माणामप्यहं जीव इत्येकाद-
शो भगवदुक्तेः एवंभूतसूक्ष्मस्य स्थूलदेहैकप्रदेशपिपीलिकादिस्पर्शजं चैतन्यं कथं स्यात् तस्मा-
त्सर्वगता इति नित्यत्वं साधयति देह इति देहपरिमाणत्वं च देहस्य मध्ये हृदये दशांगुलपरिमा- ३१

णिश्रुत्यतिष्ठद्दशांगुलमितिश्रुतेः हृदयपरिमाणं मात्मनां सावयवत्वादिनित्यत्वं स्यात् तस्मात्परि
माणाभावान्नित्या इति अत एवात्मानो नाना मा सर्वगता जीवरूपेणैव नित्याश्चेति केचनानातो किं काम
न्यंते एतन्मतं निराकुर्वन् सिद्धांतं करोति तत्र नत्तावदित्यादिना तत्र बंधमोक्षप्रसंगे उक्तदोषप्रसं
गो नास्ति कुतः अविद्याभेदेन अविद्यया बंधः विद्यया मोक्षः अविद्ययामृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्
नुते इति श्रुतेः एकार्देशो च विद्याविशेषमनन्तु विद्युद्व शरीरिणं बंधमोक्षकरी आद्ये मायया मे वि
निर्मिते इति तत्वशक्तिभेदेन भवति अविद्यायाः क्रियाशक्त्या बंधः विद्याया ज्ञानशक्त्या मोक्षः श्रुतिश्च
काममयो यं पुरुषः स यत्कामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म करोति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते इति
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति इतीश्वरो एष जीवस्य बंधमोक्षावर्
स्यामुक्तात्रेषून स्तबंधपक्षं निराकरोति ईश्वरस्येति समष्ट्युपाधेरखंडितत्वेस्यष्वरत्वात् तस्य विद्या
शक्तिप्रधानत्वात् केनाप्यंशेन न संसारशोके स्पर्शः एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा
बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् इत्यादिसर्वश्रुतिषु आत्मैकत्वं प्रसिद्धमस्येव कुतो नानात्वं किं च जीवस्य
कुतः स्यात् अंतर्यामिसंभवात् अतः इमंता किं का नोपपद्यते नाना जीवाः स्वतंत्राः नित्याः सर्वगता इति म
तं अंतर्यामिब्राह्मणेभेदेन संहत इत्याह अपरिमिता इति हे भगवतत्तु भूतानि जीवा यदि अपरिमि

अनेनाः ध्रुवाः नेनैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च स्युः तर्हि तेषां समत्वात् शास्यतानं घटेत इति कृता
वै·स्त· तयानियमो नियमनं न स्यात् इतरथा घटते । कथं अजनिवयन्मयं तद विभुत्वानियंतृ भवेदि
टी· ति यन्मयं उमापितोयद्विकारप्रायं जीवात्ममज्ज्ञानिज्ञातं तद्धि सुव्यकारणेन यानुप्रविश्य नस्यस
३२ विकारस्य नियंतृ नियामकं भवेत् तथा यत् अग्निमयं विस्फुलिंगजातं तदग्निनैव कर्तृ विस्फुलिंग
स्वकार्यं अनुप्रविश्य स्वरूपेणैव प्राप्तं शेनक्ष सर्वांशं व्याप्यैव नियंतृ प्रवर्तकं भवेत् कार्याभावे कारण
स्य प्रकृत्यभावात् तद्वत् किं तत् समग्र अनुस्फुरन्तं तं दर्शयति समंक विद् ध्येयेन न तु अल्पवस्तु न तं ज्ञातानात् इ
त्यं अनुजानतां जानीम इति वदतां यत् अंतर्यामि व्यापकं तद्रूपं परमकारणं वस्तु अमतं अविज्ञातप्रायं
अविषयत्वात् मतत इष्टतया मतस्य ज्ञातस्य इष्टतया दोषश्रवणात् तस्मात् यत् तत् शाब्दं घोष्यं
अतर्क्यं किमपि सर्वानुस्फूर्तं तेन नियंतृ भवेदित्यर्थः तथा च श्रुतिः यस्यामतं मतं तस्य मतं य
स्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां अवनेनैव प्रोवाच सहस्तस्मी भवेत्यादित्यर्थः
यस्य ब्रह्मविदः अमतं अविज्ञातं अविदितं ब्रह्मेति मतं तस्य मतं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातमिति यस्य पु
नर्मतं मया ब्रह्म ज्ञातमिति स न वेदैव अत एव विजानतां जानां म इति वदतां अविज्ञातमेव अवि
जानतां न जानीम इति वदतां विज्ञातमिति दर्शनवचनेनेति वेदांतप्रणस्तु मयीत्यग्रुरुकुलादाग ३२

तत्पुत्रे पिता दृष्टवान् ब्रह्म तेन ज्ञातं वा न वेत्ति अविशेषे प्रत्यक्ब्रह्मणः शाब्दप्रवृत्तिहेतुजातिगु
णादेरभावात् ब्रह्मवित्त्वप्रद्योतकमुखविकासादिना तदभिनयेनाहमेवावचनेनैव प्रोवाच प्रत्य
क्ब्रह्ममयानुभूतमिति स चिन्तितवान् स पिता तत्त्वीव ब्रह्मात्मतत्त्वं अयं ज्ञातवानिति निश्चितेन्ज
गामेत्यर्थः मत उपहसेत् श्रुतिः यदि मन्यसे सुवेदेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य
त्वं यदस्य देवेष्विति श्रुत्यर्थः यदि कदाचिदस्य ब्रह्मणो यद्रूपं अहं सुवेदेति मन्यसे तर्हि दभ्रं द
भ्रमल्पमेवापि त्वं न वेत्थ न जानीषे न केवलमेतावत् अपि तु अध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य
ब्रह्मणो देवेषु यत् रूपं गीतं तदपि दभ्रमेव वेत्सीति मन्ये अहं यत्तु निरुपाधिभूमाख्यं ब्रह्म तत्
त्त्वं वेत्थेति अभिप्रायः मतखण्डनपरेयं श्रुतिः अन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठतीति
त्यादिकं पाठे वालीखतं अध्यस्वामिना अन्तर्यन्ता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैवमे
वावसेयः यः सर्वज्ञः सर्ववित् प्राक्तिर्नृसिंहः श्रीमन्तं तं वेत्ति सेवाबलवेतन श्रीमन्तं नृसिंहमहं वेत्त
सेवाबलं वेद्याश्रयामि तं कं यः सर्वलोकस्य अन्तर्यन्ता अन्तर्यामी श्रुत्या गीतः युक्त्या चैवमेवा
वसेयो निश्चितस्तम् २ १९ ननु यदि च परमात्मनो जीवाः जायन्ते इति नियन्तृनियम्यभावउ

वै॰ स्तु॰
टी॰
३२
33

तथासति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यात् किं
च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतत् युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनोऽवि
द्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्याउपाधिजन्मनैव जन्म जीवाना॰
मुच्यते न स्वतः अघटमानादित्याह न घटत इति अजयोर्जन्मरहितयोः प्रकृतिपुरुषयो
रुद्भवो जन्म न विद्यते उभयपुञ्जात एवस्यमयमेनासुभृतः प्राणधापाय यो जीवा भवंति
जायंते जलबुद्बुदवत् यथा जलवायुभ्यां मिलिताभ्यां बुद्बुदा जायंते तद्वत् उभयं च तयुज्यते इ
ति उभयपुरुक्संबद्धं परस्पराध्यस्तमिति यावत् प्रकृतिर्निमित्तं पुरुषं उपादानं केचित्प्रकृ
तिरुपादानं पुरुषो निमित्तकारणमिति वदंति सर्वथा तावत् प्रकृतिपुरुषैक्यात् भवंती
ति सिद्धं उत्पत्तिश्रवणात् जीवानामौपाधिकं जन्म न स्वतः इत्युक्तं उपाधिलयेन परमात्म॰
नि पुनर्लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह तयित इति यतो न वास्तवं जन्म ततः तस्मात्
इमे जीवा विवियनाम गुणैरनेकप्रकारकार्योपादिभिः सह तयि कारणात्मनि लिल्यः ली
नाव भूबुः तत्र हेतुमे प्रलययोर्लये दृष्टांतः अशोषवरमामप्रुनि यथा लिल्खुस्तथायथाम॰ ३२

ध्वनिसकलङ्कसमरसाः विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येन प्रयुक्ते नोपलक्ष्यन्ते एवं सो
पाधौ विशेषमात्रस्य लयात् कारणे विद्यमानत्वात् सामान्यतो वर्तन्ते मृक्तोत्तु कारणस्यापि ल
येदृष्टान्तः सरत्तु इति यथा समवितानघाः स्वर्णे वा लिल्युः तथा तत्त्वानि परमे निरुपाधौ लिल्युरिति
विवेकः अत्राशङ्कते किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा इति पक्षत्रयं आद्ये प
क्षे प्रकृतेर्जडत्वात् जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसंगः तृतीये उभयोरज
त्वात् जन्माभावः तस्मादुभयोर्योगेन परस्परायत्तो जीवानामुद्भवः इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्व
प्रतिपादनश्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः अजो ह्येको जु
षमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति सर्वागमं नजायत इत्यजा मूलप्रकृति
त्वात् अजः पुरुषः एकः अजः क्षेत्रज्ञो जीवः अजां जुषमाणः सेवमानः अजः अनुशेते निरन्तर
मुपास्त इति अन्योऽजः परमात्माप्तकामः जां जहाति कथंभूतां भुक्तभोगां पुरुषरूपेण भक्तो भोगो
यस्यास्तां सृष्टेः पूर्वं प्रकृतौ पुरुषस्तु वीर्यं निहितवान् तद्वीर्यं प्रकृतेर्गर्भात् महत्तत्त्वं जातमित्य
त आह भुक्तभोगामिति बंधनोदा निदर्शनपरेयं अत्र प्रकृतिर्निमित्तकारणं पुरुष उपादानकार

वे॰स्तु॰
टी॰
३४
34

णां त्र श्रुतिः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृ
थिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति सृष्टिपरे ऽयं आत्मन इति सत्यं ज्ञानमनंतं
ब्रह्मेत्युक्तं यत्तस्मादात्मशब्दवाच्यात्तस्रामममन्यत् सृष्टिपरश्रुत्यंतरं सोऽकामयत बहु स्यां प्र
जायेयेति यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वा
णि भूतानि सर्व एवात्मनो व्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपंचस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणा

न च घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवंत्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् त्वयि त इमे
विविधा नामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः २८ ॥

त् न च विकारत्वे परिणामानंगीकारात् केचित्तु नः परिणामयंत्यात्मनो विकारमभिधायाविपरी
तं प्रकृतिरुपादानं पुरुषो निमित्तमिति मन्यंते सर्वथा प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीति सिद्धं मधुनि
लिल्युरित्यत्र श्रुतिः यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठंति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमे
कतां रसं गमयंति ते यथा तत्र विवेकं न लभंते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽ
स्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति श्रुत्यर्थश्चायमत्र ॥ ३४

प्रच्छसि श्रुहत्यहनि सन्तं संपद्य विदुः सन्तं संपन्नाः स्म इति स्व एतत्तत्त्वं दृष्टान्तेन हे सौम्य श्वेतकेतो यथा
लोके मधुकृतो मधुमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति भूत्वा त्वं निष्पादयन्ति तत्प्रकारमाह नानात्यया
नां नानानाशाखाद्रुमपत्रसंबध्येत नानाभावाः नानात्ययाः नानात्यान्यानीति नानात्यायाः तत्तस्था
नानात्ययानां नानानास्थानोद्भवानां नानात्ययानां नानाजातिप्राप्तानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समवहृत्य एकतां गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति यथा ते रसाः तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते अमुष्य
वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव इमाः सर्वाः प्रजाः सति श्रीनारायणे संपद्य तेन विदुः सुषुप्तिकाले मरणे
प्रलये च अत्र तत्र एव तस्मिन् सति संपद्यामहे इति उपाधिलयपरे यं स्मरति इत्यर्णवे इत्यत्र श्रुतिः
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः प
रात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति श्रुत्यर्थः यथा स्यन्दमानाः गच्छन्तो नद्यः नामरूपे विहाय तत्काले समु
द्रेऽस्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्ति एवं विद्वान् ज्ञानी नानानामरूपं त्यक्त्वा परात्परं स्वरूपं दृष्ट्वा ब्रह्म इति पु
रुषादपि परे दिव्यं यथा कपलक्षणं पुरुषमुपैति निरुपाधिलयपरे संज्ञान्त्यन्तरं चटप्पनीकारे
गृहीते यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुने विजानतः आत्मा भवति गौतम

वै॰स्तु॰ एवं विजानतो मुनेरात्मा देहान्ते शुद्धः संगाविनिर्मुक्तः सन् ब्रह्मनिष्णातः ब्रह्मैव भवति यथा स्वामि
टी॰ नो यस्मिन्नुपहितमायया ज्ञाति विश्वलयादौ जीवो गुरुकरुणया केवलात्मावबोधेऽस्ततां
२५ व्रजेत् इति सहसा सिंधुवत् सिंधुमध्ये मध्ये विततत्रिभुवनगुहं भावये तं नृसिंहं तं नृसिंहमध्ये
चिते चित्स्वरूपमध्ये भावये चिंतयामि पारेमध्ये षष्ठ्या वेति समासः तं कं यस्मिन् जीवो येतं जीव
35 समेतं विश्वं उपेत यस्मिन् विलयमपि पतत् अस्मिन् भासते न प्रकाशते तं लयादौ सुषुप्तिप्रलया॥

नृषु तव मायया भ्रममयीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवं क
थमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भृकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयं ॥

दिषु एवं भाति गुरुकरुणया गुरुकृपया केवलात्मावबोधे सति यस्मिन् अस्तंतां तमपुनः संह
तिं व्रजति तत्र दृष्टान्तं सिंधुवत् नदीवत् सिंधुमध्ये समुद्रमध्ये यथा सिंधुर्गंगा समुद्रे अस्तंता
व्रजति तद्वत् सर्वा नद्यो गंगायां पतंति सैव समुद्रे प्रविशतीत्येकवचनं २५ ॥ एवं तावत् परमे
श्वरात् जायते तद्वशेन कर्माणि कुर्वंति पुनस्तत्र लीयंते इति संसारचक्रे भ्रमणं तत्कं इदानीं त
न्निहत्तये भवदनहं निर्विघ्नयतीत्याहुः नृषुनवेति अमीषु नृषु तव मायया भ्रमेभ्रमणे अवगत्य २५

ज्ञात्वा स्वपि य त्वयि भावमनुवृत्तिं विदधति कुर्वन्ति ते त्वयि कथंभूते अभवे भवनिर्वर्तके अमे कथं अ
नुप्रभवे अप्रभवे जन्म यस्मिन्न ततः किं अनग्राहक कथमिति अनुवर्तितानामिव शरणं गतानां
भवभये संसारभये कथं भवेन्न कथंचिदपि कुतः यत् यस्मात् नेव भृकुटिः भ्रूभंगरूपस्त्रिने
मिकालः अभव भवच्छरणेषु भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति नमत्तच्छरणगतेषु नः
भवान् शरणं ददाति तेषां ते अभवच्छरणाः त्रिनेमिरिति त्रिस्रोनेमयः ऋतवो वच्छेदाः प्रणीतोस्त्वर्ष
कालाः यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अतएवंभूतं संसारमाकर्ण्य तन्निवृत्तये स्वपि य त्वपि
भावं दधतीति अत्र श्रुतिः परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय
प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेशेति अर्थः सम्यग्निः भूतानि प्राणिनः परीत्य संसारच
क्रे भ्रमतीति ज्ञात्वा लोकान् स्वर्गादीन् त्वयि स्थितेन परीत्य ज्ञात्वा सर्वा दिशो विदिशश्च ऽ ऊः दृम
पत्नेन परीत्य ऋतस्य श्रीविष्णोः प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणां उपस्थाय पत्र्युक्तनैष्कर्म्यमासेव्य
आत्मना सर्वतो विरक्तेन मनसा आत्मानं परमात्मानं भगवन्तं शरणं अभिसंविवेश गतवान् अ
खिलान्तरैः शूर्वैः कृतं सर्वेषु भूतेषु अहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयि सन्तीति ज्ञात्वा अऋतस्य प्रथमजां ॥१८
वाचं उपस्थाय यावत् ज्ञानोमिन्त्यं तावत् आत्मनाशुद्धेन तं पदार्थं नआत्मानं तत्पदार्थं परमात्मा

वै. स्तु.
टी.
३८

तत्पदार्थं परमात्मानं अभिमं विवेश ऐक्यं गतवान् निजस्वामिना संसारचक्रे विदीर्णमु
दीर्णनानाभवनायतनं कथाविदाय त्वमिह प्रपन्नतामुद्धर श्रीनृसिंहहरे नृलोके भानृहरे
नृलोकं तं समुद्धर कथंभूतं संसारचक्रमेव क्रकचं करपत्रं कायविदारणं अत्र विशेषेण न
विदीर्णं अतएव उदीर्णनानाभयनायतनं उदीर्णं हृद्भूतं नानाध्यात्मादिभवतापैस्तत्र अत
आपन्नमापद्भूतस्त्वं इह संसारे कथंचित्केन भाग्योदयेन तां प्रपन्नं शरणागतं उद्धर । ३२ । १९॥
स च भगवति भावो मनो नियमे सति भवति सोपि गुरुप्रसादादिति गुरूपसदनं विदधीते
त्याह विजितेति भो अज ये गुरोश्चरणौ समवहाय त्यक्त्वा विजितहृषीकवायुभिः साधकत
मैः अतिलोलं चंचलं मदोन्मत्तं मनस्तुरंगं प्रयत्नेन नियमयन्तो यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति ते उपायखिदः
सन्तः इह संसारसमुद्रे सीदंति तिष्ठंति दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः कथंभूताः व्यसनशताकुलाः
अकृतकर्णधारा वणिजो यथा जलधौ सीदंति तद्वत् विजितानि हृषीकाणि इंद्रियाणि विजितो वा
युश्च प्राणो यैस्ते उपायैः बहुविधैः नितरां खिद्यन्ते इत्युपायखिदः अदान्तं मदभितं मन एव तुरंगस्तं दुर्द
मत्वसाम्यात् गुरूणां पदस्पर्शिन भगवद्भजनस्वभावान् भूनीत सत नमनो निश्चलं भवति नान्यथे
ति भावः वैराग्यपूर्वकं गुरूपसदनं विदध्यात् श्रुतिः परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो नि ३८

वैदमायात् वास्त्यकृताः कृते नतद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
आचार्यवान्पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ता ऽ न्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेति अर्थः ब्राह्म
णः ब्राह्मणजातिविशिष्टः कर्मचितान् संसारगतिभूतान् लोकान् परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानागमैः
सर्वेतो यथात्मनावधार्य निर्वेदं वैराग्यमायात् कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मविद्याधिकारिस्व
प्रयाप्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह संसारे कश्चिदपि पदार्थः अकृतो नास्ति अतः किं कृते

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरंगं य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः यस
नशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाज संत्यकृतकर्णधरा जलधौ २०॥

नकर्मणा आयासबहुलेन इत्येवं निर्विण्णो विद्वत् जनप्राप्यं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं स ब्रा
ह्मणः समित्पाणिः गृहीतकाष्ठभारः सन् गुरुमेवाभिगच्छेत् कथंभूतं गुरुं श्रोत्रियं अध्ययन
श्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वाणि कर्माणि केवले ब्रह्मणि निष्ठा यस्य तं ननु विद्वान् स्वयमे
व जानातु नेत्याह आचार्यवान्पुरुषो वेद नान्य इति यदा तु आत्मनि उत्पन्ना आगमप्रतिपाद्यात्मग
तिः एषा तर्केण स्वबुद्ध्या [illegible] गापनेया न हेतवा किं तु सेयं मतिः अन्येनैव आगमाभिज्ञे

वै॰स्तु॰ टी॰ ३८

नाचार्येण प्रोक्तास्मृतीहन्तानापभक्तिरेवेष्टं प्रियतमेति न विवेकेन संप्रतिपन्नस्य संबोधनेन स्मा
न्गुरूपदेशप्रमाणेन भक्तिर्भावना त्वया न गतेत्यनुभवोऽनुभूतिस्तस्याः सत्तायास्तत एव मनो निश्चलं भवती
ति गुरूपसदनपरेयं श्रुतिः स्वामिना यदा परानंदगुरो भवत्पदे यदं मनो मे भगवल्लभेत तदानि
रस्ताखिलसाधनश्रयमाश्रयेयं सौख्यं भवतः कृपातः भो भगवन् परानंदनंदगुरो मे मम मनो भ
वत्पदे यदा पदं लायं लीनोऽश्रमायेन सः ॥२०॥ भक्तेर्वैराग्यमंगं विदयतीत्याह स्वजनेति इह सं

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इ
ति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥२१॥

सारे त्वयि सति स्वजनसुतादिभिर्देहैर्नृणां किं क उपयोगः कथंभूते त्वयि सर्वरसे सर्वे रसाः
सुखानि विद्यंते यस्मिन् तस्मिन् परमानंदे पुनः श्रयत आत्मनि श्रयतस्त्वां सेवमानस्य पुंसः आ
त्मनि आत्मरूपे एवंभूते त्वयि स्थिते स्वजनादिभिः किं इति सत्तत्त्वम जानतां अत एव मिथुनतो
रतये चरतां नृणां कोऽनुअर्थः सुखयति न कोपि स्त्रिया मिथुनीभूय रतये या सुखाय चरंती प्रव
र्तमानानामित्यर्थः सुखयति न कोपि स्त्रिया कर्मणि षष्ठी इह कथंभूते स्वविहते स्वत एव नष्टे ॥ ३८

ख्परेल्न निरस्तः भगे ख्वतएव गानमारेभ्य तत्स्वइजनमेवो वित्त मिति स्वजनेतिश्रात्मदेहः याम
यामश्टहे श्रस्वप्राणः इति तेयस्वविहतः स्वनिरस्तभगः इति पाठेकोनुइत्यस्य विशेषणं वैराग्य
प्रतिपादनतेश्रुतिः परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनपूर्वा
लिखितायाः श्रुतेः पूर्वोर्द्धमिदंतेयेतद्यायदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथ
मर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइत्यर्थः अस्यविद्रुषात्तानतप्राक्येकामावासनाहृ
येणहृदिमनसिस्थिताः तेसर्वेयदाप्रमुच्यंतेश्रथानेनतदेमर्त्यः अमृतोभवतिननश्रेत्रवदीय
निर्वाणवत्सर्वबंधनोपश्रामात् ब्रह्मसमश्नुतेब्रह्मैवभवतीतिकामास्तुमनस्येवस्थितान
त्वात्मनितथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्स
र्वंमनएवेतितथापिसर्वेरसेपरमानंदेइत्यत्रपूर्णांश्रुतिंलिखति यथासयोमनुष्याणांराद्धः
समृद्धोभवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सपरमःसमनुष्याणांपरमानंदः
अथयेशतंमनुष्याणामानंदाः सएकः पितृलोकआनंदोऽथयेशतंतपितॄणांजितलोकानाम
मानंदाःसएकोगंधर्वलोकआनन्दोऽथयेशतंगंधर्वलोकानामानंदाः सएकोब्रह्मणआनं

वै॰ स्त॰ टी॰ २८

दीर्घ्ये ष एवं परम आनंद एषोस्य परमानंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंती
ति श्रुत्यर्थस्तु सुगमः अथ स्वामिनी भजतो हि भवान् साक्षात् परमानंदविग्रहः आत्मैव
किमतः कृत्यं तत्कलत्रदारसुतादिभिः परमानंदविग्रहो भवान् हि यस्मात् भजतो जनस्य सा
क्षादात्मैव भवति अत्र तत्कलत्रदारादिभिः किं कृत्यं भवति २७ २१॥ एवं गुरूपदेशेन तत्त
मवगम्य सारासारविवेकेन सर्वतो निर्विषतद्वमहत्संगेनोपपत्तिभिः सम्यगवधार
यित्वा तीर्थसदनानि भ्रमयः पर्यटंतीत्याह भवंति भवि पुरुष एव तीर्थसदना भवि पुरु
ष एव तीर्थसदना ऋषयो विमदाः तद्दत्तभवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः दधति सकृ
न्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् २२॥ ये पुरुष एव
तीर्थसदनानि भवि उपासते ते सेवंते तेन पुनः पुरुषसारहरावसथान् उपासते पुरुषाणां सारं
विवेकधैर्यादीनि अपहरंति ते निजपातेव्यवस्थागृहान् पुत्रानि वहंति तीर्थानि सदना
नि क्षेत्राणि यह्वानि तीर्थानि गुरवो महांतः तेषां सदनानि आश्रमान् निपानागमयो तीर्थं
ऋषिजुष्टेजले गुरौ इत्यमरः तीर्थपदे गुरूपदेशेन कथं भूता ऋषयः विमदाः निरहंकाराः॥ २८

अतो भवत्पदांबुजहृदा भवत्पदांबुजे हृत्स्थिये ये पि येषां अजस्रमेव अखिलमिदं द्विन लाघवभिन्नं त्रिज
लं ये येषां ते उन अपि तत् अपि तीर्थानि उपासते न वा तेषां गृहादि भवकुत्स्तिन सत्त्वोपेतास्तीत्याह
दयतीति नित्यं त्वयि आत्मनि तत्त्वयि सहृदयि मनो देयतीति ते यि पुरुषसारहंसा वसथान् न उपासते
किं तन्मननयद्वृतियदर्थं मननाय मननयः पर्यटंतीति तमाह श्रुतिः आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंत॰
व्य इत्यादि तथा एतदक्षरं गार्गि दृष्टं द्रष्टृ श्रुतं श्रोतृ मतं मंतृ विज्ञातं विज्ञातृ नान्यदस्ति इत्यादि
अर्थः हे गार्गि तदेतदक्षरं ब्रह्म अन्यैरदृष्टं स्वयं सर्वेषां द्रष्टृ तथा अश्रुतं श्रोतृ अमतं अमननवि
षयं स्वयं मंतृ अविज्ञातं स्वयं विज्ञातृ अतोऽन्यत् किंचिदपि वस्तु द्रष्टृ श्रोत्रादीनां नास्तीति एत
न्मननार्थं पर्यटंतीति स्वामिनो मे वन्द्यं गतदंगसंगमति शान्तामेव संवितयन् संतः संतियतो॰
एतो गतमदा तामा अमाना वसन् नित्यं तन्मुखपंकजाद्विगलितं तत्त्वं एप गाथामृतं श्रोतः
संप्लवं संस्नुता नरहरेनस्पामहे देहभृत् स्वगाम अगतदंगसंगमिति तन्नेषां पुरुषसारहंसा॰
वसथान् नो जायापत्यादीनां अंगसंगे संगेन मे वन्द्य इत्यर्थः तन्मुखपंकजात् तेषां सतां मुख
पंकजात् ३६ ॥२२॥ तत्रादौ स्वामिचरणैर्लिखितमीमांसासूत्रादिकं लिख्यते तत्राम्नाय॰
स्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति तत्र तत्र वै जैमिनि

वै॰ सू॰ टी॰ ३९ 39

नावेदस्याक्रियापरत्वाभिधानात् उपनिषदामपि तद्देवमुक्तं यथोक्तं वार्तिककृता एतेनक्र
तुर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं व्याख्यातं इति नयकमेवाद्वितीयब्रह्मविज्ञानमा
नंदं अचक्षुरश्रोत्रमित्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमात्मवेदनस्य कर्मा·
गत्वमुच्यते अननुमतं चैतद्वार्तिककृतः कथं सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते एतां गवा
त्वविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेव मुनयमननाय पर्यटंतीत्यु
क्तं तत्र तावत्तद्देतस्य समस्तस्यैव वेदस्यैवं नदेवनसंभवति इति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधा
रणप्रकारमाह सत इति अस्य व्याख्या संक्षेपेण क्रियते आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम·
तदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते इति पूर्वपक्षसूत्रं अस्यार्थः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इत्युपक्रमा
त् तस्य ज्ञानमुपदेशः इति परामर्शात् तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्युपसंहाराच्च आ
म्नायस्य क्रियार्थत्वमवगतं ततश्चायमर्थः आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् यज्ञादिक्रिया·
परत्वात् अतदर्थानां अक्रियार्थानां वेदानामानर्थक्यं अनर्थता सोऽरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व श्री
प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् इत्येवमादी
नामानर्थक्यं धर्माधर्मरूपार्थप्रतिपादकत्वराहित्यं तस्मादेकं जातीयकं वाक्यजातं अनित्यमु ३९

अनित्यमिवनपुनरनित्यमेव अपौरुषेयत्वेनतन्निरासात् एवमादिवाक्यानांअक्रियार्थत्वंतु रोदन
वपोत्खननादिप्रजननादिरूपसिद्धार्थबोधकत्वेनेतिबोद्धव्यं अस्यसिद्धान्तसूत्रमाह तद्भूतानांक्रि
यार्थेनसमाम्नायोऽर्थस्यतन्निमित्तत्वादितिसूत्रे अस्यार्थः तत्रेषुपदार्थेषु रोदनवपोत्खना
तदिस्नानादिषुभूतानांपदानांसोरोदीदित्यादीनांक्रियार्थेनपदेनयजेत्यादीनांसमाम्नायः
समुच्चारणंसंबंधःइत्यर्थः अर्थस्यपदार्थस्यतन्निमित्तत्वात् वाक्यार्थप्रत्ययनिमित्तत्वात् पदानि
तावत्स्वार्थंनभिदधति पश्चात्तेपदार्थाः आकांक्षायोग्यतासंनिधिमत्तयावाक्यार्थं अवगम
यंतीतिजानंतीत्यर्थः अतआकांक्षादिमहिम्नारोदनादिवाक्यानांकथंचित् विध्येकवाक्यता
कल्पनीयेति तस्माद्यथाशक्ति आवेशेनक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः कल्पतेइत्यादिसूत्रैर्मीमांसायां
तत्रतत्रजैमिनिनावेदस्यक्रियापरत्वात् अभिधानात् कथनात् उपनिषदामपिक्रियापरत्वमे
वयुक्तं यथोक्तंतंत्रवार्तिककृता एतेनकर्त्रर्थकत्वप्रतिपादनेनोपनिषदांनैराकांक्ष्यमिति
अस्यार्थः कर्त्रर्थः यस्यागमस्तेषां कर्तायजमानः तस्यप्रतिपादनेनतत्त्वमस्यादिवाक्यैईश्वराभेदेन
स्तुत्य सुत्यत्वेनननिरूपणेनतेनउपनिषदांनैराकांक्ष्यमर्थकत्वंउपनिषद्भिर्यजमानःस्तूयते नत्वनिर्विशे
षंब्रह्मप्रतिपाद्यतेइति [illegible] वेदस्यक्रियापरत्वाभिधानेउपनिषदांनैराकांक्ष्यमवस्य ॥

ध नि

कर्मांगत्वमित्यादिकं कि[illegible]तिन भवतीति नेतीति फलमेवाह्लादिनीयं ब्रह्मविज्ञानमानंदमि
त्यादिश्रुतिभिः तदुक्ताह्लादिस्वरूपस्यात्मनः प्रतिपादनात् नहि आह्लादिनीयपरमानंदरूपस्या
त्मनः कर्मांगत्वमुज्यते अतो न भवतीत्यर्थः कथं तर्हि वार्तिककृतां तथा व्याख्यातं सत्यमत
स्यानुमतेन भवति तथाहि॥ सर्वत्रैव हि विज्ञाने संस्कारस्तेन गम्यते पराङ्गं चात्मविज्ञानाद
न्यत्रेत्यवधार्यताम् इति नैवैवोक्तत्वात् अस्यार्थः असंस्कार्यात्मज्ञाने विनाहि सर्वत्र वि
ज्ञाने यत्किंचित् विषयज्ञानजाते संस्कारस्तेन वासनास्तेन गम्यते ज्ञायते इत्यर्थः परेषां
कर्मणामंगं पराङ्गं ज्ञानं प्राक्कृतस्यानुप्रवर्तकः संस्कारः ज्ञानमात्रस्य स्वनपानादिज्ञाने सं
स्कारवशादेव जायते औपनिषदं तु परमात्मज्ञानं गुरूपदेशं विना न भवतीति तात्पर्यं एतद
र्थं मननाय पर्यटतीत्युक्तं तत्रतावत् दैनस्य मत्याते भवेदप्येवं तदेव न संभवति इति प्रश्नोत्तरा
भ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह सतत इति इदं विश्वमतः परमेश्वरादुत्पित्रं अतः सत्यम
तदुत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टं यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादिकं तदात्मकं न दृष्टं एतद्दूषयति
ननु भोवादिन् इति चेत् तर्हि तर्कहतेयदि तत्र सत्तासद्भावः साध्यते तदा अपादानत्वनिर्देशेनै
व भेदप्रतीतेर्विरुद्धहेतुरिति तर्केन हतः नत्वभेदं साधयामः किंतु तदुत्पन्नत्वेन भेदं प्रतिषेधयया ८०

यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलंकनकमिवभवतिब्रह्मणउत्पन्नोब्रह्मएवस्यात्तदुत्पन्नाप्यभेदएवस्यात्एवं
चेत् अनैकांतत्वेनदूषयति व्यभिचरतिक्वचेति पितृपुत्रादिषुमुद्गर[illegible]पुत्रेतादिषुव्यभिचार
दर्शनात् पितुर्निमित्तादुत्पन्नः पितृस्थितेपुत्रक्लेशामरणमेदेव्यभिचारः तथामृत्तिकायांस्थि
तायांमुद्गरपातात्घटस्यध्वंसोव्यभिचारः एवंसतः निमित्तात्जनस्यजगतोनाशादिव्यभिचारः
अतोऽनैकांतिकत्वनिमित्त नन्वेतदुत्पन्नत्वेनामतदुपादानत्वंनतुनिमित्तत्वं यथामृत्पिंडमुपा

सतइदमुत्पन्नंसदितिचेन्नतुतर्कहतत्वव्यभिचरतिक्वचक्वचमृषाननुतथोभयत्रुक्तं व्यवहृतये
विकल्पइषतोयपरंपरयाभ्रमयतिभारतीनउरुहत्तिभिहक्सजडान् २३ ॥ ÷ ॥

दायघटोभवतिघटस्यमृदुपादानत्वंअतोऽनैकांतिकत्वंनभवतीतिएतद्दूषयति क्वचमृषेति
क्वचक्वचिदिति रज्जुसर्पादौतदुपादानत्वंमृषामिथ्याभवति यथागुणोपादानस्यफणिनोनगुण
त्व किंतुमिथ्यात्वंगुणोरज्जुः रज्जुमुपादायफणीभवति नहिफणिनोरज्जुत्वमस्ति मिथ्यात्वमेव
अस्ययथाकुंडलादिवद्बाधप्रसंगेऽस्यात्प्रतः पुनरनैकांतिकत्वमेवननुतत्रकेवलंगुणमात्रंफणिनः
उपादानेनभवति किंतु अविद्यायुक्तं तथाभूतस्याऽवस्तुत्वात् युक्तंफणिनोमिथ्यात्वमिति ॥

वै॰ स्त॰ टी॰ ७८

एवंचेत्तर्हि अत्रापि तत्तुल्यमिति दूषयति ननु तयोरुभयशुक इति उभाभ्यामुपादानकारणाभ्यां सदस
द्भ्यां शुक्तीति उभयशुक उभयशुक्तावपि इदं जगत् न तथा सत् कुतः तयोरुभयोरुपादानत्वे हि परस्प
राप्यसत्त्वेनैव वक्तव्ये अप्यसत्त्वस्य च मिथ्यात्वे सर्ववादिप्रसिद्धे एव तस्मादत्रापि अविद्यायुक्तस्यैव सतः
उपादानत्वं एवंभूतस्य न वस्तुतः सत्यत्वं अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति हेतोर्न वस्तुसत्यं प्रपञ्च
स्येति ननु मा भूदनेन हेतुना प्रपञ्चस्य सत्यत्वं हेत्वन्तरेण साधयामः तथाहि सदिदं अर्थक्रियाका
रित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति अस्यार्थः इदं जगत् सत्यं अर्थक्रियाकारि
त्वात् यत् एवं सत्यं न भवति तदेवं अर्थक्रियाकारि न भवति यथा शुक्तिरजतमिति अर्थक्रिया
कारि न भवतीति तद्धेतुं निदूषयति व्यवहृतय इति इतिनोपपरंपरया यो विकल्पो भ्रमः स
व्यवहाराय अर्थक्रियार्थं इष्यतः इष्टः एवं कूटकार्षापणादिनापि क्वचित् व्यवहारदर्शनात्
अत्र कूटनाम मुद्राङ्ककार्षापणे वराटः कपर्दकः इति पर्याय अयं भावः संस्कारजन्यो भ्रमः
संस्कारप्रसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्यं प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्ताभावेन भ्रमः ॥ श्रीः ॥
व्यतिरेकदर्शनात् अतो अनादित्वात् पूर्वपूर्वभ्रमइष्टस्योत्तरोत्तरआरोपो भविष्यति इति अयं
परंपरया न्यायेन व्यवहारः सेत्स्यति इति अप्रयोजको हेतुरिति ननु अद्वस्य एव हवैव तन्मोक्षस्य या ७८

सुकृतंभवतिअपामसोमममृताअभूमइत्यादिश्रुतिभिःकर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनात्असत्यत्वं
नघटतेनहिनित्यंवस्तुअसद्भवतितस्माद्वेदप्रतिपादितत्वात्इतिसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतिभारती
तउरुवृत्तिभिरुकस्यजडानुकर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्हेभगवन्तेतवभारतीवेदलक्षण
वाणीउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणमुख्यावृत्तिभिःउकस्यजडानुकर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमती
न्हेभगवन्तेतवभारतीवेदलक्षणावाणीउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणमुख्यावृत्तिभिःउ
कस्यजडानुकर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्भ्रमयतिमोहयतिअयंभावःनहिवेदःकर्मफलस्य
नित्यत्वमभिप्रैतिकिंतुलक्षणयाप्रशस्यमात्रंविध्येकवाक्यत्वात् तद्यथेहकर्मजितोलोकः
क्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतेइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्म
जडानामिदंभ्रममात्रमिति अथतेषांगतागतप्रकारेपुण्यफलक्षयप्रकारंदर्शयतिश्रुतिःअ
थयेयज्ञेनदानेनतपसालोकान्जयंतितेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणप
क्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंति
तांस्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्रभक्षयंतितेषांयदातत् पर्यवैत्यथे

वै॰ स्त॰
टी॰
४२

ममाकाशमभिनिष्पद्यंते आकाशाद्वायु र्वायोर्वृष्टिः वृष्टेः पृथिवीं प्राप्यान्नं भवति एवमेवानु
वर्तंते इति स्वर्गमार्गः धूममभिसंभवंति प्रथमं धूमाभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवंतीत्येवमुत्तरत्रे
प्यत्र पठ्यमाना पक्षे कृष्णपक्षे यान्षट् दक्षिणादित्यपतितान् षण्मासान् कर्कादिचापांतानि
त्यर्थः अन्नं देवानामन्नं तत्र स्याद्देवा यथा चंद्रं वेदाद्दमृतं पिबंति तथा तान् भक्षयंति तेभ्यः पुण्ए
मन्नं भक्षयंतीत्यर्थः तेषां तत्पुण्यं यदा पर्यवैति नाशं गच्छति तदा सोमलोकात् इममाका
शमभिनिष्पद्यंते प्राप्नुवंति पृथिवीं प्राप्य मनुष्यादीनामन्नं भवति इति अन्नाद्वीर्यद्वारेण प
रिणतास्तु जन्यंते इति शेषार्थः अत्र जिमार्गपरेयम् अथ स्वामिना उद्धृतं भवतः सत्तोपि
भुवने सन्नवसर्पः तः कुर्वन्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोपि नैवं परं अद्वैतं नतु वस्तु सत्यदं तत्परमा
नंदं पदं तन्मुदा वंदेस्वं दरमिंदिरानुतहरे मामुषमामानते सत्तापि भवतः सकाशात् उद्धृतं भा
वनेन सत् यथा स्रजो मालातः उद्धृतः सर्पो न सन्नतु तत् कार्यव्यवहारं कुर्वदपि सत् नेह कूट
कनकमिव वेदोपि एवं परः कर्मफलप्रतिपादनपरो न भवति अद्वैतं परमानंदपरम् एव हे हरे
इंदिरानुत इंदिरा लक्ष्मी तया नुतः स्तुतस्तस्य संबोधने हे रेनतत् तस्मात् न वपदं मुदा वंदे अस्त्

४२

तदेव प्रपंचस्य सत्वे साधकं नास्तीत्युक्तं इदानीमसत्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयस्तन्मूलं वानुमानं प्रमाणं इ
त्याह । न यदिदमिति । यत् यस्मात् इदं विश्वं अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आसीत् न च निधनात् प्रलयात् अनंतरं
भविष्यत् भविष्यति । अतः कारणात् अंतरा मध्येपि एकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव वि
भातीति । मितं निश्चितं यतः एवमतः कारणात् श्रुत्याद्द्रविणजातिविकल्पपथे रूपमीयते स
दृष्टान्ततया निरूप्यते द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पभेदाद् घटकुंड
लनखकंकनादयस्तेषां पथानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते विश्वमित्यर्थः । यथा तत्र कार्याका
रस्याद्घटादीनां नामधेयमात्रत्वात् कारणं मृदादिकमेव तत्सत्यं तथात्रापि आकाशादीनां नाममा
त्रत्वाद्ब्रह्मैव तत्सत्यं इति तस्माद् अस्यासत्वे प्रमाणाभावाभावात् असत्वेप्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वि
तथं मिथ्याभूतं मनोविलासं ऋतं सत्यं इति ये वयं निजानंति ते अबुधाः अज्ञाः इत्यर्थः अत्रैवं प्रयो
गः विविदाध्यासितं न सत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् देहआत्मव
च्चेति न यदिदमग्रः आसेत्यत्र श्रुतिः आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नासदासीन्नोसदानीमिति
अर्थः इदं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवासीत् अखंडैकरसे जगदधिष्ठानत्वेन वास्तवस्वरूपभूतः

वे॰ स्त॰ टी॰ ४२

पदार्थएवासीत्नेनुतत्कार्यभूतंनामरूपात्मकंजगदासीदित्यर्थः तदानींप्रलयानंतरंसृष्टेःप्रा
र्वंअसतत्कारणंनासीन्नसत्कार्यंनोआसीदित्यर्थः द्रविणजातिविकल्पपथैरित्यत्रश्रुतयः यथा
सोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंभवति वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यंत
थैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यं
तथैकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यात्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकार्ष्णायसमि

नयदिदमयआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे अत
उपमीयतेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः २४॥

त्येवसत्यमितिअर्थः हेसौम्ययथाएकेनघटादिकारणभूतेनमृत्पिंडेनविज्ञातेनसर्वमन्यत्मृ
ण्मयंकुंभशरावादिकंविज्ञातंस्यात्कारणानन्यत्वात् कार्यस्यकथंनहिलोकेइदंकारणंइदं
कार्यंवदंति व्यवहरंतीतिचेत्तत्राह वाचारंभणमितिवाचारंभणंयावद्वस्तुतत्सर्वंनामधेयमे
वकेवलंनतुविकारोनामवस्त्वंतरमस्तिपरमार्थतोमृत्तिकेवसत्यंएवमत्रापियोज्यंतथालोहम
णिनामणिकारणभूतेनसुवर्णपिंडेन लोहमयंसुवर्णमयंनखनिकृंतनेननखनिकृंतनकारणभूतेन ४२

कार्ष्णायसपिंडेन कार्ष्णायसङ्करिकदात्रादिके यथा विकारो न सत्यः कारणं सत्यं तद्यथा विकारस्य प्रपं
चस्य परमकारणं ब्रह्म सत्यमिति स्वामिनां मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणते कनके पर
मार्थतः महदहंकृतिविप्रमुखेन यथा न रहस्येन परं परमार्थतः स्वागमे २८ ३८ ननु यदि प्रपंचो
नाम नास्त्येव तदा सता तेन सह चैतन्यस्य संबंधयोगो नास्ति नहि किमु राजिजीवेन यतोसौ
नित्यबद्धः सन् संसरति किं वा वद्धमुपमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषये च तदा कर्मकांडं श्रु
पेक्षायां जीवेश्वरविशेषमाह स यदजयेति यत्तु जीवः यतः यस्मात् अनया मायया अजां अ
विद्यां अनुशयीत आलिंगेत् ततो गुणांश्च देहेंद्रियादीन् जुषन् सेवमानः तदनु तदनंतरं सद्रूप
तां तद्धर्मयोगतां च जुषन् अपेतभगः पिहितानंदादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोतीति तद्वि
षयमेव कर्मकांडं इति भावः त्वमत्र त्वं तु तामजां मायां जहासि त्यजसि यथा अहिः सर्पः त्वचं कं
चुकं जहाति जहत् स्वगतामपि मायां गुणांश्च ज्ञानाभिमन्यते कुतः एतत्तदाह आत्मभगो महसि
महीयसे अष्टगुणितेश्वराणिमाद्यविभूतिनंतिमहसे परमैश्वर्ये महीयसे पूज्यसे विराजसि का
र्यभूतस्त्वं अपरिमितमगाथपरिमेयानिश्चयपरिमितानि भगानि षड्विधैश्वर्याणि यस्य सः अपरिमि

वे॰स्तु॰ टी॰ ४४ नह्यन्येषामिवदेशकालादिपरिछिन्नंतस्यगुणानामैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णंस्वरूपादुपरिमितमिति
तमितिजीवेश्वरयोर्मर्त्यानुविशेषः अत्रश्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिष
स्वजातेतयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामि
त्यादि अर्थः द्वाद्वौसुपर्णासुपर्णौपुण्योभनगमनौसयुजौबिंबप्रतिबिंबभावेनसदासंयुक्तौसखा
५५ यौनिज्योपकारकोपकार्यतेनवर्तमानौसमानंएकमेववृक्षंदेहरूपंविषस्वजानेपरिषक्तवंतौनि

सयदजयात्वजामनुशायीतगुणाअजुषन्भजतिसहरूपतांनदधुमृत्युमुपेतभगः ३
त्वमुतजहासितामहिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ४

यामकनियम्यापमुपाधिमत्वेनपरिदृश्यवर्तमानेतयोर्द्वयोर्मध्ये अन्यःप्रतिबिंबभूतोजीवःपिप्प
लंकर्मफलंस्वादुविविधविषयानंदयथाभवतितथाउपभुंक्ते तस्मादन्योबिंबभूतःपरमात्मेश्व
रःपिप्पलमनश्नन्नभिचाकशीतिस्वप्रकाशत्वेनतन्मात्ररूपेणास्तेइत्यर्थः अत्रसुपर्णात्वप
क्षित्वंतयोर्नानाधिष्ठानस्वीकारपरित्यागसाम्यात् अजामेकामित्यादेर्व्याख्याप्रागेवकृता अथ
स्वामिनोनृत्यंतीतववीक्षणांगनगताकालस्वभावादिभिर्भावात् सत्वरजस्तमोगुणमयामल्मी ६८

लयंतीवहन् मामाक्रम्यपदा शिरस्यधमरंसंमर्दयंत्यातुरेमायातेशरणंगतोस्मिन्नृहरेत्वामे
वतावारयभोन्नृहरेत्वामेवशरणंगतोस्मितोमायांवारयकासामायाथातांकिंकरोतीत्याहतेन
वमायातववीक्षणेनगताननृत्यंतीकालस्वभावादिभिर्गुणमयान्भावान्उन्मीलयंतीस
तीमोषिरासियदापादेनाक्रम्यशिरसिभरेयथास्यात्तथासंमर्दयंतीतिनैवमायातांत्वमेववारय
इति २५॥ ३९॥ एवंतावदुक्तंसाधनकदंबेनयेभगवंतंभजंतितेमृत्युंतरंतिइतरेसंसरंतीत्युक्तं

यदि न समुद्धरंतियतयोहृदिकामजटादुरधिगमोऽसतांहृदिगतोस्मृतकंठमणि त्र
सुतृपयोगिनानुभयथाप्यसुखंभगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः २६॥

इदानींयेवहिःसंगंपरित्यज्यभगवन्मार्गेप्रवृत्तास्तेपिकथंचिदंतर्वासिनःकामान्नमुंचंतितेभगवंतं
नप्राप्नुवंतिनचेहसुखंलभंतेकेवलंक्लेशयोनीरेवप्राप्नुवंतीतितान्प्रशोचयन्नाह यदीतिहेभ
गवन्येयतयःसंन्यासिनःहृदिस्थिताकामजटाःकामवासनाःयदिनसमुद्धरंतितेषामसतो
हृदिगतोभवान्दुरधिगमोदुःप्राप्यःकथंभूतःस्मृतकंठमणिः विस्मृतःकंठस्थितोयोमणिःत
त्तुल्योसिसयथाकंठेवर्तमानोपिविस्मृतश्चेदप्राप्तश्चभवति नकेवलमेतावत्किंत्व

अस्तत्वपयोमिनोउभयतोप्यसुखं असुतपां इंद्रियतर्पणपराणां योगच्छलेन स्थितानां योगिनां
वै॰स्त॰ उभयवतः इहामुत्र च अस्य सर्वं दुःखमेव भवति तदाह अनपगतोतकात् अनहगतात् अंतकात् स्
टी॰ तोहितोलोकारायनयनाज्ञनादिल्के शातत् भोगविभवप्राकय भयाबेहड दुःखं भवति ईश्वरा
८५ दपि परत्र दुःखं कथंभूतात् अनपितृव्ययदात् अनपि ऋव्यप्राप्तेः पदे यस्यतस्मात् नतत् स्वरूपप्रा
प्त्यभावात् अविद्यावच्छिषयतेन प्राप्त नित्यधर्मी तिकमनिवेयनात् देहरूपनरकप्राप्ते रन्तवा
यस्यत्वमित्यर्थः यदि नस्त्रमुहूर्तेतियत्तयद्भ्यत्र श्रुतिः कामान्यः कामयते मन्यमानः का
मभिर्जायते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयंति कामा इत्यर्थः
मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानसाधनमिति दर्शयति कामान् दृष्टादृष्टेष्टविषयान् यः का
मयते मन्यमानः तद्गुणाननुचिंतमानः स तैः कामभिः कामैः सह जायते यत्र यत्र विषयप्रा
प्तिनिमित्त कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयंति तत्र तत्र तेषु विषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जाय
त इत्यर्थः कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे कामाः प्रविलीयं गच्छंति कथंभूतस्य पर्याप्तस्य कामा
मस्य परमार्थतत्त्वविज्ञानात् परिसमंततः आत्मकामः येन तस्य कृतात्मनः परात्मस्वरूपे
कृत आत्मा मनो येन स कृतात्मा तस्य कृतात्मनः भगवद्गीतासु च आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठम् ॥ ८५

समद्रमापः प्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसंपूर्णांतिमाप्नोतिनकामकामी ननुश्र
येआत्मसः हतात्माश्रयेकामीतिकथं ज्ञायतेतत्ज्ञानमाहश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादय
मस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् अर्थः सच्चिदानंदआत्मादेहादि
व्यतिरिक्तोयमहमस्मीतिआत्मानंयःपुरुषश्चेतियदिविजानीयात् तर्हिसकिमिच्छन्किमा
त्मातिरिक्तवस्त्वंतरमस्तितदिच्छन् कस्यकामायआत्मनोव्यतिरिक्तस्यकस्यचिद्वस्तुनःका
मायशरीरमनुसंचरेत्शरीरोपाधिकृतसुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानादिभिः संतप्तोभवे
त्स्वार्थात्क्लेशेतइतितस्मात्आत्मज्ञानविहीनानांविषयासक्तचित्तानांकुयोगिनांउभयतो
दुःखंअथश्रीस्वामिचरणानांअत्रैवतत्ज्ञानंस्वयंपरमहंसर्षभोनिहतसमस्तभावाग्रणेंद्रियाः
सापारोऽत्रनवतत्तभगवद्गुणस्मरणकीर्तनादिभिनिनिध्यासितपरमात्मसमतोपिसुखसंसं
स्यासितात् कुसंतेनादोषानात्मन्यारोप्यपरमानंदेश्रीहंसंमार्ग्यंयत्राह देमन्यासमिषेणाव
चत्तिजनेभोगैकचिंतातुरेसमुद्यतमहर्निशंविरचितोद्वेगात्क्रमैर्वान्तरं आज्ञालयिनमेस
मेहजनितां संमाननाशांमदं दीनानाथदयानिधानपरमानंदप्रभोपाहिमाम् ॥ ÷ ॥

वै॰स्त॰ भो प्रभो परमानंद मां पाहि कथंभूतं दंभन्यासमिषेण वंचितजनं दंभेन यो न्यासस्तस्य मिषेण छ
टी॰ लेन वंचिता जना येन दंभन्यासवतां भोगैकचिंतातुरं भोगेष्वेकया चिंतया आतुरं दुःखितं
४९ तएवाह निर्घृणं सुहृत्तमो हे प्रभुवंते यतो विरचितोद्वेगस्त्वमेतावं विरचितो य उद्वेगो मठानि
र्मीणामाद्विष्यापारस्तत्रयः क्लामश्रमस्तेनाप्यनाथयोपरिश्रमो नाकुलमवशं अतश्शरतः अतस्त्वा
ज्ञानेन वचनेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति शंगतोदानत्यागाविलंबमूहूतसंन्यासधर्मं परित्यज्य भोगा
46

तदवगमीत्वैविभवद्रुमस्य सुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः अनु
युगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः २७ ॥

याकुलत्वादाज्ञालेयनमितिनत्कृतः यतश्च ज्ञजननतासंमाननासंमदं अज्ञानां जननानां जन
समूहानां संमाननाभिः सत्कारैः सम्यक् मदो यस्य तं एवंभूतं मां हे दीनानाथ पाहीति एते
न एवंभूतं जनं समुद्धर्तुं श्रीकृष्ण एव प्रभुर्भवतीति दर्शितम् ४० ॥ २६ ॥ ननु यत्नेन कि
मपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगे नाभिव्यंजते अतः किमिति हि यासम्पाते स उभयो
पसत्वमिति तत्राह तदवगमीति भो सगुणषड्गुणैश्वर्यसंयुक्त तदवगमी त्वं ज्ञानवान् ॥ ४९

पुरुषः भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयान्न वेत्ति नानुसंधत्ते तर्हि देहभृतांच गिरो न वेत्ति म
भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोरुभयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यपापक
र्मणा फलभूतान् गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंवेद्यान्न वेत्ति तर्हि तनानांनो देहभृतां देहा
भिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकरी विधिनिषेधलक्षणा गिरः न वेत्ति विगलतदेहाभिमानतया का
र्यं वा यान्न वेत्ति तर्हि तत ना, भावात्तन्न युज्यते इत्यर्थः युक्तं चैतदित्याह अनुयुगमिति यतः का
रणात् अनुयुगं गीतपरंपरया मनुजैरन्वहं प्रतिदिनं श्रवणभृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिर्भव
सि अतस्त्वदवगामी देहभृतां गिरो न वेत्ति अनुयुगं प्रतियुगं गीतपरंपरया सत्संप्रदायानुसा
रेण उपदेशपरंपरया श्रवणेन चेतसि धृतः अपवर्गरूपा गतिरित्यर्थः एतदुक्तं भवति यावत्ताव
त्तत्वज्ञानिन न तेषां कर्माधिकारसंकापि ये चानवरतं तत्कथाश्रवणादिनिष्ठा न तेषाम
प्यात्मत्वाद्भवतः सदा नो विधिनिषेधबाधः इतरेषां योगाद्युपनाद्रेंद्रियलालनलालसेनो
उभयतोप्युत्सृष्टमिति तदवगामीत्यत्र श्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा व
र्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते पापकेन कर्मणेति श्रुत्यर्थः ॥

वै॰स्तु॰ ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः एष महिमा माहात्म्यं नित्यः अतः कर्मणा शुभेन न वर्द्धते वृद्धिं न या
टी॰ ति तथा अशुभेन कर्मणा नो कनीयान् न हीयते अन्ये तु महिमानः कर्मकृताः अनित्याः
४७ अतस्तस्य महिमा नैव विदितायस्यैष महिमा तस्यैव परमात्मनः यत् विदित्वा स्वरूपं विदित्वा तत्
सपापकेन शुभाशुभलक्षणेन कर्मणा ज्ञानाज्ञानकृतेन न लिप्यते इति ततः किमतः
आह श्रुतिः नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति
विरजो अविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति एष वै ब्रह्मविदे पाप्मा पापो न तरति नातिक्रामति तत्त्वः
वं भूतं भवन्तं भविष्यन्तं पापं तरति अतिक्रम्य वर्त्तते एवं योऽज्ये न तपति न तापयति सत्त्व
सर्वं तपति भस्मसात् करोति स्वगममन्यत् स्वामिना अवगमेन तवमेदिष्टा माथवस्फु
रति यत्र सुखो सुख संगमः अवणवर्णनभावमथापि वा न हि भवामि यथा विधि किं
करः अवगमं ज्ञानं स्वगमं २७ ॥४१॥ तदेवगमीस्वावेडः खिनवेति न विधिनिषेधा
विति उक्तं न तु कथं अवगतं शक्यते इत्यपि गमतस्योक्तत्वात् इत्याशंक्य सत्यमेव मनवगा ८
ह्य महिम्नो वाङ्मनसाग्रगोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् श्रुति ॥

प्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह अपनयइति ननुभोभगवन्नेतेनवर्ग्गेनैतेअपनयःस्वर्गलो-
कपतयोब्रह्मादयोजपयुःनप्राप्नुरेवतमपिआत्मनोनैतेनयासिकृतःअनेनैतत्पात्रेताभविन
नहिस्विपुष्पप्राशिविषाणादेवत्वानेअप्राप्तिर्वाशक्तिवैभवंविहितिअनेनैतमेवाहयदेनरेनिय
तयस्यनवश्रेतरामध्येसावरणसमावरणसहिताःअंडनिवयःब्रह्मांडसमूहाः सहएकदैवय
साकालचक्रेणवातिभ्रमतिखेआकाशेराजासिद्धवयततयस्मादेवमतःश्रुतयानिश्चितेअतन्नि
रस्येनेनतत्रयिफलेतिनिषेयमुखेननतान्यर्येहआपर्यवस्यतिनतुसाद्वादयमेनावानितिवदंतिस-
गुणस्यगुणानेत्यात् निर्गुणस्यागोचरत्वात् नचवाच्यंनिवेयैःअतस्मेवत्वाप्यतेइतियतोभवुः
न्नियतःभवतित्रयिनियतेसमाप्तिर्योसांतानहिनिस्विपिनिषेयःसंभवति अनेनात्रवयिभूते
त्रविफलेतीत्यर्थः अपरिमितमहिमानमाहश्रुतिः सहोवाच यदूर्ध्वंगार्गिपदर्वाकपृथिव्या
यदंतराद्यावापृथिवीइमेचयत्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतेआकाशेतदोतंप्रोतंचेति
अर्थः सहयाज्ञवल्क्यउवाच हेगार्गितयोक्तंयदूर्ध्वंउपरिदिवःअंडकपालात्यच्चावाक

वै॰स्त॰ टी॰ ४८

अथः पृथिव्याश्च योऽण्डकपालान्तरालमध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोर्दिमे
द्यावापृथिवी पद्भूतमतीतं भवद्वर्तमानं भविष्यच्च भवितव्यं यच्च यत्ताः सूत्रमाचक्षते तत्र सूत्रमाका
शे ओतं प्रोतं च वर्तते व्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अव्याकृताकाशे वस्तुरूपे वस्तुमात्रत्रिष्वपि कालेषु व
र्तत इत्यर्थः अनेन परे येश्रुतिः अतत्रिरसनेनेत्यत्र श्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि अ
न्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यस्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति अर्थः

श्रुयत यद्यवतेन यश्रुरेत मनेनततयातमपि यदेत तांडनिचयानन्वसावरणाः स्व
श्वरजोसि वोतिवयसासहयच्छुतयस्त्वयिहि फलेत्यत त्रिरसनेन नभवन्नियता ४८॥

तद्धस्तु विदितात् अज्ञातादपि वस्तुनोऽपि उपरितद्वर्तते उपर्यर्थलक्षणयाऽन्यदित्यर्थः यद्धि
यस्मादुपरि भवति तद्धि तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं धर्मात् प्राशस्त्यात् तथा अधर्मादन्यत्र तथा कृतं
कार्यं अकृतं कारणं तस्मादन्यत्र भूतात् अतिक्रान्तात् कालात् भव्यात् भविष्यतः चकारात् वर्त ४८
मानाच्च अन्यत्र यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वदेति यमं प्रति नचि

केतमः प्रस्नः अत्रैव श्रुत्यंतरं यस्मिन्नाकाशे सर्वमोतं प्रोतं स कस्मिन्नन्तु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ४
गार्गि प्रस्नो याज्ञवल्क्यो वदति आह सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति अस्थूलमनण्व
ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रो
त्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्च
नेति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः अथ य एतदक्षरं विदित्वास्माल्लोका
त्प्रैति स ब्राह्मण इति स्वगमनबाधापत्तेर्हे गार्ग्य यदेतत्कथितं तत्तदक्षरं परं ब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्म
विदः अभिवदंति तत्राह अस्थूलमित्यादि अलोहितं अग्नेर्गुणो लोहितः अपां गुणः स्नेहः ताभ्या
मन्यत् सर्वथाप्यनिर्देश्यं लोके छायेतं हि तमनश्च तमसश्च मुखं मुखद्वारं मीयते येन तन्मात्रं मात्रा स्वरूपं त
दस्य नास्तीत्यमात्रं ब्रूवदंतरं नास्ति अनंतरं न हि बाह्यं न अबाह्यं इति अत्र निरसनेन ब्राह्मणस्तदक्षरं
किंचिन वस्तु नाश्नाति नाप्यसौ केनचिदश्यते कोऽपि पुमान् तदाश्नाति नानुभवति स्वगममन्यत् सामिना
घुपतयो विदुरेतमनंतं न ते न च भवान् गिरः श्रुतिमौलयः त्वयि फलंति यतो नमस्त्वतो जय जयेति भजे
त्पयत्रवं हे अनंत ते नवः अंते अपतयो न विदुः न च भवान् वेत्ति न च श्रुतिमौलयः फलंति यतो नमस्त्वतो ४४

गिरोनविदुःकिंतुस्मागिरःत्वायिननाजयजयेस्तुक्काफलंनिश्रुतोश्रुहंत्वत्पदंनमोजयजयेतित्रु
वन्तुमेजे १२८॥

50